

УДК 94(477)

Віра Трач

аспірант
кафедри нової і новітньої історії України,
гуманітарний факультет,
Український католицький університет
e-mail: viratracz@ucu.edu.ua

ГІГІЄНІЧНІ ЧАСОПИСИ ТА ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСУ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Протягом XIX століття суспільно-політичні зміни разом з економічними трансформаціями та науковими відкриттями змінили уявлення про здоров'я та його цінність. Також і в Центральній-Східній Європі поняття громадського здоров'я, для якого центральним був вже не індивід, а група людей, перетворилося на сферу зацікавлень ширших верств суспільства. Зайнявши важливий модернізаційний сегмент у широкому спектрі суспільних рухів, гігієнічний рух впродовж XIX-XX століть впливав на зміни міського простору. Чистота та здоров'я стають ознаками модерного міста та цивілізованості загалом.

У Львові помітніше суспільне зацікавлення гігієнічним рухом з'явилося наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. Одним із його проявів стала поява гігієнічних часописів – видань, які концентрували свою увагу на питаннях громадського здоров'я, а особливо гігієни, що охоплювала мало не всі ділянки життя суспільства – гігієна одягу, їжі, школи, міського простору і т. ін. Вперше такий часопис протягом року виходив у Львові у 1872 р., згодом, в період від 1902 до 1914 рр., в місті виходило чотири журнали. Видання усіх цих часописів було неприбутковою справою, і видавці постійно шукали фінансові ресурси для забезпечення існування журналів. В першу чергу їх ініціаторами були польське та українське лікарські середовища. Львівські гігієнічні часописи виходили польською та українською мовою та були адресовані відповідним спільнотам. Дискусуючи над тими самими проблемами, транслуючи ті ж ідеї, часописи зосереджувалися здебільшого на польських чи українських читачах, відображаючи суспільно-політичні ідеї того часу та інтегруючи поняття здоров'я у конкуруючі ідеї національного розвитку.

Ключові слова: громадське здоров'я, гігієна, гігієнічні часописи, Львів.

Формування поняття громадського здоров'я стало важливою складовою модернізаційних процесів в європейських країнах в XIX – на початку XX ст.¹. Історію розвитку самої концепції громадського здоров'я прослідковують з часів античності, але ключовим етапом стало XIX ст. Створення умов, які б не допускали до хвороби та забезпечували можливість збереження та зміцнення здоров'я стало головним завданням, яке повин-

² Hietala, M. (1987). Services and Urbanization at the Turn of the Century. The diffusion of Innovations. Helsinki.; Lees, A., Lees Hollen, L. (2007), Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914. New York: Cambridge University Press.; Sundin, J., Willner, S. (2007). Social Change and Health in Sweden. 250 Years of Politics and Practice. Solna: Swedish National Institute of Public Health; Niemi, M. (2007). Public Health and Municipal Policy Making. Britain and Sweden, 1900-1940. New York.

³ Demel, M. (1964). Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 17-20.

⁴ Mazanik, A. (2015). Sanitation, Urban Environment and the Politics of Public Health in Late Imperial Moscow. A Dissertation in History. Budapest: Central European University; Коцур, Н. (2010). Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Волинські історичні записки, том 5*, С. 13-19.

но було виконуватись зусиллями суспільства. Здоров'я починає трактуватись не тільки у фізичному вимірі, але й в моральному та психічному.

Істотним чинником суспільних та, перш за все, урбанізаційних змін був гігієнічний рух. Одним із його найпомітніших проявів стало намагання оздоровити міський простір з допомогою будівництва водопроводів, каналізації, дотримання повсякденної чистоти, що, в першу чергу, мало зарадити епідеміям, хоча поняття гігієни застосовувалося, мабуть, в усіх ділянках життя². Наприкінці XIX – на початку XX ст. ледь не усі матеріальні предмети мали відповідати новим критеріям гігієнічності: відповідно, львівські щоденні газети рекламують гігієнічні печі, дитячі візки, ліжка, капелюхи та ін.

Гігієнічний рух став помітним явищем суспільного життя на європейському континенті, починаючи від середини XIX ст. У той час в різних європейських країнах не лише створюються державні інституції в ділянці громадського здоров'я та науково-медичні заклади, а й виникають різноманітні товариства, які займаються справами гігієни. У 1866 р. Макс Петенкофер засновує перший у світі Інститут гігієни у Мюнхені³. В другій половині XIX ст. починають проводити міжнародні конгреси, з'їзди та виставки, присвячені санітарії та гігієні. Наприкінці XIX ст. відбувається велика кількість міжнародних та локальних наукових з'їздів, які щораз більше спеціалізуються на вузькій проблематиці – шкільній гігієні, проблемах алкоголізму та туберкульозу, гігієні міст та помешкань та ін. Важливим проявом гігієнічного руху, а водночас і основним способом поширення нових знань та ідей стало видання часописів відповідного змісту.

Інституалізація громадського здоров'я на різних рівнях відбувається також в Російській імперії і, в тому числі на території Наддніпрянської України. Значним поштовхом до реорганізації служби охорони здоров'я на місцях стала земська реформа 1864 р. В 60-х рр. XIX ст. в українських губерніях починається формування санітарних організацій, яке ініціюється земськими управами та лікарями. Санітарія та гігієна стають предметом обговорень на з'їздах повітових та земських лікарів. Окрім того тут діють філії “Російського товариства охорони народного здоров'я” (“Русское общество охранения народного здравия”). Товариство виникає у 1877 р. у Санкт-Петербурзі, і одна із його секцій працює в ділянці гігієни. На початку XX ст. в українських губерніях видаються журнали-бюлетені в яких санітарні лікарі публікують матеріали із справ гігієни та санітарії⁴.

В Австро-Угорській імперії, зокрема у Галичині, зміни в системі охорони здоров'я відбуваються з автономізацією провінції на початку 1870-х рр. – формуються загальноімперські, а також краєві і гмінні органи влади, які займаються справами здоров'я. У той же період міста Львів та Краків отримують свої окремі статuti. У Львові служба здоров'я починає діяти у 1872 р., в міській раді та магістраті над цими питаннями працюють окремі департаменти, комісії та секції. В місті розташовано Краєвий загальний шпиталь, ряд інших лікувальних та опікунчих закладів. Серед різноманіт-

¹ Про розвиток концепції громадського здоров'я див. Rosen, G. (1993). A History of Public Health. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. Існує багато визначень громадського здоров'я. Одну з перших дефініцій поняття, яким користуються й сьогодні запропонував у 1920 р. американський бактеріолог Чарльз-Едвард Вінслоу : Winslow, C.-A. (1920). The Untilled Fields of Public Health. Science, January 9, 23-33.

⁵ Wojtkiewicz-Kok, W. (1992). Dzieje wydziału lekarskiego Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1894-1918. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, S. 48.

⁶ Наприклад, Юрейко, О. (2012). Про заснування та діяльність Крайової ради здоров'я у місті Львові (1871-1918 рр.). *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація*, 1-2, S. 81-85; Szkudaj, T. (1999). Izba Lekarska Lwowska. *Medycyna Nowożytna*, 6/1, 153-162.; Rejman, S. (2010). *Organizacja państwowej i gminnej służby zdrowia w Galicji w okresie autonomijnym w świetle przepisów prawnych*. Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10-12 września 2007 roku. Kraków, S. 405-435.

⁷ Наприклад, Franaszek, P. (1999). Szpitale Galicyjskie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 126, S. 125-143; Franaszek, P. (2001). *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (wybrane problemy)*. Kraków; Berner, Wł. (2007). Stan sanitarny, ochrona zdrowia i sytuacja epidemiologiczna chorób zakaźnych we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej (lata 60/70 XIX w. – do 1914 r.). *Przegląd Epidemiologiczny*, 61, S. 815-825; Tomczyk, R. (2015). Zagrożenia epidemiologiczne na terenie Austriackiej części monarchii Habsburskiej w XIX w. (do 1914 r.). *Aspekty prawne i administracyjne. Galicja. Studia i materiały*, 1, S. 99-113.

⁸ Наприклад, Wnęk, K. (2008). Przemiany demograficzne we Lwowie w latach 1829-1938. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCXCI. Prace historyczne*, 135, S. 13-127.; Wnęk, K., Zyblikiewicz, L. A., Callahan, E. (2006). Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857-1938. Kraków.

⁹ Наприклад, Małecki, J. M. (2011). “Mieszkają w prawdziwym raju” (Możliwości badania jakości życia w Krakowie i we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ab Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*. 2011. IX. S. 157-164.; Jakimyszyn-Gadocha, A. (2016). Żydowskie łaźnie (mykwy) we Lwowie. Historia wybranych obiektów z okresu od drugiej połowy XIX wieku do 1939 r. *Wiśnik Lwowskiego uniwersytetu. Seria historyczna, Specwypusk*, C. 103-123, Гранкін, П. (2015). *Каналізація міста Львова (від початку XV ст. до 1939)*. Львів: Аверс.

них товариств, що виникають у Львові завдяки лібералізації законодавства наприкінці 1860-х років, є також і декілька медичних, а також Політехнічне товариство, яке гуртує довкола себе інженерів та архітекторів. У 1894 р. у Львівському університеті відкривають медичний факультет. Формування теоретичних закладів нового факультету завершується у 1900 р. створенням закладу гігієни⁵. Відповідно окрім урядовців та політиків в організацію оздоровлення міста залучаються і середовища лікарів та інших фахівців, зокрема інженерів, які нерідко виступають ініціаторами, критиками та реалізаторами змін. Предметом їх уважніших зацікавлень були суспільна медицина та гігієна, що стають важливими факторами суспільно-політичного життя міста.

Одним із важливих форумів, на яких обговорювалися питання гігієни, стали спеціалізовані періодичні видання. Поява присвячених гігієні часописів свідчить не лише про зародження міських середовищ, що були носіями нових ідей та інтересів, а й про їхнє прагнення популяризації знань серед ширших кіл населення й намагання стати чинником як громадського життя, так і урбанізаційних змін. Всього у Львові виходило друком п'ять часописів, які були присвячені частково або повністю гігієні та/чи суспільній медицині і розглядали широкий спектр питань, пов'язаних з громадським здоров'ям. Це польськокомовні “*Śłużba Zdrowia Publicznego*”, “*Przegląd Hygieniczny*”, “*Przyjaciel Zdrowia*”, “*Zdrowe Życie*” та україномовне “*Здоровле*”.

Метою цієї статті є провести аналіз тривалості й тяглості видавництва, часу появи часописів, їх типу (науковий, науково-популярний, популярний), змісту, тиражу, видавців та авторів, що дозволить встановити які середовища були задіяні, які концепції та відомості і серед яких аудиторій пропагувались, а також прослідкувати динаміку гігієнічного руху у львівському суспільстві загалом. Розгляд вищевказаних часописів дозволить також краще зрозуміти, які завдання ставили прихильники гігієнічного руху, які питання вважали ключовими, наскільки цей рух був ідейно схожим в різних національних середовищах Львова, з якими ширшими суспільно-політичними ідеями пов'язувалась гігієна та громадське здоров'я, зрештою, як він функціонував і як змінював чи пробував змінювати міський простір.

Протягом останніх років з'явився ряд досліджень, присвячених різним аспектам історії громадського здоров'я в Галичині та у Львові зокрема. В цих публікаціях здебільшого йдеться про діяльність органів влади в сфері охорони здоров'я⁶, характеристику розвитку медичної служби та спалахи епідемій⁷, демографію⁸, розвиток міста⁹ та ін. Деякі аспекти історії громадського здоров'я

¹⁰ Наприклад, Sroka, T. (2012). *Rada miejska we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej 1870-1914. Studium o elicie władzy*. Kraków; Sroka, T. (2016). Wpływ samorządu Lwowa na przestrzeń publiczną miasta (1870-1914). *Wiśnik Lwowskiego uniwersytetu. Seria historyczna, Specwypusk*, C. 251-271.; *Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870-1895*. (1896). Lwów.

¹¹ Sroka, T. (1999). *Nauki weterynaryjne we Lwowie do roku 1945*. Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych.

¹² Наприклад, Lupienko, A. (2016). Some remarks on the birth of modern city planning in the Polish territories *1850-1914.: the impact of the hygienic movement. *Mesto a dejiny*, 5, S. 18-34.; Krajewska-Tartakowska, B. (2001) Polskie Towarzystwo Higieniczne we Lwowie. In: Sordylowa, B. (Ed.) *Słownik polskich towarzystw naukowych. T. II. Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich. Cz.3*, (S. 309-312.) Warszawa; Demel, M. (1964). *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.; Brożek, K. (2003). Ruch na rzecz podnoszenia kwalifikacji zawodowych polskich lekarzy w latach 1805-1952. *Towarzystwa i kursy. Medycyna Nowożytna*. 10/1-2, S. 35-98.

¹³ Наприклад, Білавич, І. (2015). Внесок українських лікарів у розвиток вітчизняної науки та медичної опіки дітей і дорослих (кінець XIX – поч. XX ст.). *Людознавчі студії. Серія “Педагогіка”*, 31, С. 25-32.; Білавич, І. (2015). Передумови створення громадського медичного просвітництва та лікарської опіки в Галичині на поч. XX ст. *Молодь і ринок*, 1 (120), С. 133-136; Ганіткевич, Я. (1991). Євген Озаркевич – фундатор української медичної науки. *Лікарський збірник заснований Євгеном Озаркевичем у 1898 році. Нова серія*, 1, С. 11-18.

¹⁴ Серeda, О. (2007). Масові урочистості та міський публічний простір. Щоденне життя. В: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (Ред.), Історія Львова в 3-х т. Т. 2. (1772 – жовтень 1918). Львів: Центр Європи, С. 301-317, 318-333

¹⁵ Петришин, Г., Іваночко, У. (2007). Пошуки нових форм розвитку міста. В: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (Ред.), Історія Львова в 3-х т. Т. 2. (1772 – жовтень 1918). Львів: Центр Європи, С. 171-182

¹⁶ Долинська, М. (2015). Львів. Простір на тлі мешканців (XIII – XIX ст.). Львів: Видавництво УКУ, С. 146.

¹⁷ Кількість населення у Львові у 1890 р. згідно статистичних даних: цивільне – 119, 352 тис., військових – 8, 591 тис., разом – 127, 943 тис. Див.: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie* (1894), III, s. 3.; *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie* (1895), VI, s. 1.; *Rocznik statystyki Galicyi. Rok IV. 1892-1893* (1893), s. 11-12. У 1914 р. – цивільне – 212, 030 тис., військо – 10, 317 тис., разом – 222, 347 тис. Див.: *Lwów w cyfrach*, 1914, nr. 5-12; Hoszowski, S. (1935). *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914*. Lwów, S. 114.

частково розглядаються в дослідженнях історії міського самоврядування Львова¹⁰, Львівської ветеринарної академії¹¹, історії гігієнічного руху та історії науки на теренах колишньої Речі Посполитої¹² та ін. Однак, у студіях над історією медицини чи історією професійних товариств зазвичай поза увагою залишаються суспільний контекст, зокрема національне протистояння в столиці підавстрійської Галичини, й загалом вони обмежені до “власної” національної спільноти (відповідно поляків чи українців)¹³. Такий підхід значною мірою зумовлюється і характером самих товариств та рухів, які були не тільки професійними, а й здебільшого “національними”. На сьогодні особливості гігієнічного руху у Львові кінця XIX – початку XX ст. не стали предметом докладніших досліджень.

На зламі XIX-XX ст. Львів переживав один з найяскравіших періодів в своїй історії. Економічний розвиток поєднувався із змінами самого міського простору¹⁴. В місті з'являються нові будинки, багаті крамниці і торговельні пасажі, громадські споруди, запроваджується трамвай, газове та електричне освітлення, телеграфний і телефонний зв'язок. Проте основна увага та зусилля зосереджуються на створенні репрезентативного середмістя, натомість інші ділянки міста перебувають в більш чи менш занедбаному стані. Місто розвивається стихійно та хаотично, без єдиного плану генеральної розбудови. З появою залізниці та промислових підприємств виникають невідповідності робітничо-промислові квартали¹⁵. Але й у середмісті було багато клопоту із оздоровленням самої ділянки і будинків зокрема, частина яких була в незадовільному технічному та санітарно-гігієнічному стані. Проект із перебудови 180 будинків за новими вимогами із наданням пільг на сплату податків на 25 років не дав бажаного результату¹⁶.

В місті відбувається помітний ріст кількості населення – від близько 120 тис. у 1890 р., до близько 220 тис. у 1914¹⁷. Помешкань бракувало, що спричиняло надзвичайно високу густоту заселеності (особливо в середмісті) та високі ціни на оренду. Часто житло розміщували в підвалах і на горищах, перебудовували на житло

¹⁸ Аркуша, О. (2007). Партії та їх політика у 1900-1914 роках. В: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (Ред.), Історія Львова в 3-х т. Т. 2. (1772 – жовтень 1918). Львів: Центр Європи, С. 255-280

¹⁹ Ігнатієнко, В. (1930). Бібліографія української преси 1816-1916. Київ-Харків, С. 25.

²⁰ Kmiecik, Z. (Red.). (1976). Prasa polska w latach 1864-1918. Warszawa – Łódź, S. 120.

²¹ Серед медичних видань, які виходили у Львові протягом 2-ї пол. XIX – до початку Першої світової війни (деякі продовжували виходити після 1914 р.) були “Homeopata polski” (1861-1865), “Rocznik Towarzystwa Lekarzy Galicyjskich” (1868-1869), “Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego” (1871-1914), “Kurier Aptekarski” (1878), “Wiadomości Lekarskie” (1886-1890), “Przegląd Weterynarski” (1886-1939), “Polskie Archiwum Nauk Biologicznych i Lekarskich” (1902-1907), “Głos Lekarzy” (1903-1914), “Lwowski Tygodnik Lekarski” (1906-1921). Тобто можемо говорити про 10 видань польською мовою. З українських видань найважливішим був “Лікарський збірник” (1898-1902, НТШ).

Див: Jarowiecki, J. (2002). Prasa polska we Lwowie w latach 1864-1918: bibliografia. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, S. 100-101.; Ostrowska, T. (1973). Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800-1900): zarys historyczno-bibliograficzny. Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: Wydaw. Polskiej Akademii Nauk,

S. 248.; Myśliński, J. (1969). Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 8/4, S. 477-500.; Романюк М., Галушко М. (Ред.). (2001-2002). *Українські часописи Львова. 1848-1939*. Т.1. 1848-1900. Т.2. 1901-1919. Львів: Світ.; Панчишин, М. (2015). Синонімія в українській медичній термінології Галичини початку XX ст. *Філологічні трактати*, т. 7, 2, С. 109.

²² Ostrowska, T. (1969). Polskie czasopisma higieniczne w XIX w. Zarys historyczno-bibliograficzny 9 polskich czasopism higienicznych wydawanych w XIX wieku, przedstawiony w układzie chronologicznym. *Zdrowie Publiczne*, 5, S. 419-425.

господарські приміщення (наприклад, стайні), одне і те ж приміщення використовувалось і як робоче місце, і як житло. Крім того у Львові з різною інтенсивністю постійно спалахували епідемії віспи, тифу, скарлатини та ін., а також високою була захворюваність на туберкульоз.

Складність співіснування в одному просторі, який був не лише фізичним, але й соціальним, представників різних національностей – української, єврейської і польської – створювала напругу і виливалась в різного роду суспільні антагонізми. Львів був суспільно-політичним центром для цих спільнот, що неминуче призводило до зіткнення інтересів, як між ними, так і внутрішніх конфліктів. Особливо українсько-польське суперництво за Львів на початку XX ст. набрало форми постійного протистояння¹⁸.

Водночас місто було важливим центром громадського життя імперії Габсбургів. Процеси активного творення та розвитку великої кількості громадських товариств та організацій, а також розквіт періодичних видань, які часто видавались цими товариствами, розпочалися після конституційних реформ 1860-х рр. та автономізації краю, посилились наприкінці століття і тривали до початку Великої війни у 1914 р. Основна частина усієї галицької преси видавалась у Кракові та Львові. Часописи мали найрізноманітніші мету, тематику, аудиторію, періодичність, видавців, значення та виходили різними мовами. Переважаючи більшість видань була польськомовною. Відповідно до статистичних підрахунків, у 1881 р. в Галичині виходило 107 періодичних видань, у 1890 – 128, а на початку XX ст. їх кількість швидко зростає – в 1900 р. виходило 234 часописи, а в 1910 р. – 392, з них польською виходило 312, українською – 42 (відомий дослідник преси Варфоломій Ігнатієнко нарахував 40 україномовних видань в цьому році¹⁹), а решта – німецькою, російською, їдиш та іншими мовами²⁰.

Від 60-х рр. XIX ст. і до початку I світової війни у Львові виходило чимало періодичних видань присвячених медицині²¹. Спеціальні часописи, присвячені гігієні, з'явилися в польському лікарському середовищі в другій половині XIX ст. За підрахунками дослідниці Терези Островської, таких польськомовних “гігієнічних часописів” до кінця XIX ст. виходило всього дев'ять, з них один – у Львові. Інші видавались в Кракові (4), Варшаві (3) та Чикаго (1)²². Видання у Львові лише одного часопису частково пояснюється тим, що два краківські видання були також органами Галицького лікарського товариства, куди входили і львівські лікарі (існували автономні відділи в Кракові та Львові, а самостійне Львівське лікарське товариство виокремилось в 1902 р.). Крім того видавничі ініціативи належала викладачам медичного факультету Ягеллонського університету.

²³ Album zasłużonych lekarzy polskich. (1925). Warszawa, S. 25.

²⁴ Do czytelników. (1872). *Służba Zdrowia Publicznego*. Т. II, S. 458.

²⁵ Там само, S. 458-459.

²⁶ Suchodolski, B. (Red.). (1987). Historia nauki polskiej. Т. IV. 1863-1918. *Cz. I i II*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, S. 355.

²⁷ “Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia” we Lwowie. (1890). *Kurjer Lwowski*, 351 (19 grudnia), S. 1-2.

²⁸ Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia. (1900). *Kurjer Lwowski*, 333 (1 grudnia), S. 6.

²⁹ Walne zgromadzenie Towarzystwa „Przyjaciół Zdrowia”. (1903). *Przegląd Hygieniczny*, 3, S. 45.

Перший львівський часопис, який стосувався суспільної медицини та гігієни і мав характер наукового видання, називався “Służba Zdrowia Publicznego”. Він виходив щомісяця протягом 1872 р. і проіснував всього лиш один рік. Часопис був присвячений “усім галузям лікарської справи з особливою увагою до суспільної медицини” і видавався за ініціативи та редакції Зигмунта Добешевського (Zygmunt Dobieszewski, 1836-1896). Лікар З. Добешевський протягом 1870-1872 рр. був інспектором загальних лікарень і закладів для вагітних і психічнохворих в Галичині, перед тим працював в лікарнях Варшави та Праги²³. Протягом 1867-1870 рр. він редагував квартальний додаток до варшавського “Czasopism-a Lekarsk-ого” під назвою “Klinika”²⁴. Сам З. Добешевський писав, що припинення видавництва “Klinik-и” і відсутність будь-якого наукового руху у Львові накладали на нього моральний обов'язок продовжити видавництво часопису у Львові. Свій досвід і причини припинення видавництва редактор описував досить емоційно, що свідчить про імовірний конфлікт із львівським лікарським середовищем чи принаймні його частиною. Він скаржився, що з цілої Галичини знайшлося лише 100 передплатників, львівські лікарі не надавали йому підтримки і крім того “намагались вбити не тільки мене, але й мій часопис”. До цього додавались й значні фінансові витрати²⁵. Власне останні мабуть і стали основною причиною припинення видавництва. Крім того вже в наступному, 1873 р. З. Добешевський переїхав в інше місто. В журналі були опубліковані матеріали, що стосувались судової, громадської, практичної медицини, психології, подано огляд лікарської літератури, кореспонденції, звіти із засідань лікарських товариств, дрібні наукові повідомлення з різних ділянок медицини і хроніка.

Знову часописи, присвячені гігієні, почали видавати у Львові лише на початку XX ст. До цього спричинився активний розвиток гігієнічного руху в багатоетнічному місті. У 1890 р. у Львові засновано Товариство приятелів здоров'я (Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia)²⁶. Метою товариства було вивчення стану охорони здоров'я в краї і сприяння його покращенню, розвиток науки гігієни і поширення серед населення основ медичних знань. Одним із способів реалізації поставлених завдань мала бути видавничі діяльність²⁷. Після цього Товариство не виявляє ознак подальшої діяльності й знову “з'являється” у 1900 р. В повідомленні про відновлення діяльності Товариства вказано, що свого часу воно не знайшло відповідної підтримки в суспільстві і тому не діяло протягом останніх кількох років. Але на початку XX ст. ситуація для діяльності Товариства стала більш сприятливою, зокрема у Львівському університеті відкрили медичний факультет і кафедру гігієни, і загалом справам гігієни почали присвячувати більше уваги, відбувся поступ в розумінні її важливості²⁸. В березні 1903 р. Товариство було перейменоване на Товариство гігієнічне (Towarzystwo Hygieniczne)²⁹ і під цією назвою діяло до 1914 р. (Зустрічаються назви Lwowskie Towarzystwo Hygieniczne, Towarzystwo Hygieniczne we Lwowie).

В січні 1902 р. Товариство приятелів здоров'я почало видавати власний друкований орган під назвою “Przegląd Hygieniczny”. Ви-

³⁰ Wiczowski, J. (1907). Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. Lwów, S. 390-391.

³¹ Sroka, T. (2012-2013). Szpilman Józef Baltazar. W: *Polski Słownik Biograficzny. T. XLVIII*. Warszawa-Kraków, S. 635-637.

³² Редакційний комітет в перший рік видання складався з членів правління на чолі з головою Товариства. Від березня 1903 р. і до кінця 1905 р. редакційний комітет складали Станіслав Бандзинський (Stanisław Bądziński), Мечислав Грабовський (Mieczysław Grabowski), Віктор Лежежинський (Wiktor Legeżyński), Казимир Панек (Kazimierz Panek).

В 1906-1907 рр. редакційний комітет складали С. Бандзинський, В. Лежежинський, Євгеній Пясецький (Eugeniusz Piasecki), Ю. Шпільман.

В 1908 р. до співпрацівників редакції належали Л. Бер (Leonard Bier), С. Бандзинський, Ю. Бажицький (Józef Barzycki), К. Брухнальський (Kazimierz Bruchnański), А. Блюменфельд (A. Blumenfeld), В. Гавінський (W. Gawiński), А. Гізельт (A. Gizelt), С. Гавський (Stanisław Gajewski), Т. Голобут (T. Hołobut), В. Гойнацький (Władysław Hojnacki), К. Горнунг (Karol Hornung), К. Гемерлінг (K. Hemerling), Б. Качоровський (Bronisław Kaczorowski), З. Лаховіч (Zdzisław Lachowicz), С. Миколайський (Szczepan Mikołajski), Ф. Обтуловіч (Ferdynand Obtułowicz), Ф.-М. Огурек-Панек (Flora Mira Ogórek-Pankowa), Є. Пясецький, В. Пісек (Włodzimierz Pisek), Й. Папи (J. Papée),

Л. Попельський (Leon Popielski), Р. Квест (R. Quest), В. Сербенський (Waleryan Serbeński), Ю. Шпільман, Є. Вайгель (Eugeniusz Wajgiel), В. Врубель (W. Wróbel), К. Згурський (K. Zgórski). В 1909 серед співпрацівників не згадуються Ю. Бажицький, Л. Попельський, Р. Квест, В. Сербенський (вони знову з'являються в 1910 р.), а натомість до їх складу увійшли – Е. Крижановський (Ed. Krzyżanowski) і М. Маслянка (Marcin Maślanka).

В 1911-1914 рр. редакційний комітет який складали Л. Бер, А. Дамм (A. Damm), М. Грабовський, В. Гойнацький, Я. Опенський (Jan Opieński), Є. Пясецький, Р. Квест.

³³ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1908). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 216.

³⁴ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 15.

дання виходило щомісяця протягом 1902-1914 рр. В період з січня 1906 р. до лютого 1912 р. часопис виходив як орган Гігієнічного товариства і Товариства “Охорона молоді” (organ Towarzystwa Hygienicznego i Towarzystwa “Ochrona Młodzieży”). Останнє було засноване у 1904 р. з метою підвищення рівня морального виховання молоді³⁰). Номер за березень 1912 р. знову вийшов вже як орган лише Гігієнічного товариства.

Ініціатором започаткування власного друкованого органу товариства та його першим редактором був Юзеф Шпільман (Józef Szpilman, 1855-1920) - лікар медицини і ветеринарії, що відіграв особливу роль в історії гігієнічного руху у Львові. У 1885 р. Ю. Шпільман проходив стажування в лабораторії Роберта Коха в Берліні після чого створив першу у Львові бактеріологічну робітню, де вів курс з бактеріології для лікарів та ветеринарів. Пізніше став професором і першим ректором Ветеринарної академії у Львові, був довголітнім членом Ради міста Львова, протягом певного часу очолював Львівське гігієнічне товариство³¹.

В 1906 р. у часопису було вже два редактори – Мечислав Грабовський (Mieczysław Grabowski) і Казимир Панек (Kazimierz Panek). В 1911 р. одним з двох редакторів замість М. Грабовського став Броніслав Качоровський (Bronisław Kaczorowski). Протягом 1903-1907 рр. разом з редакторами працював редакційний комітет у складі чотирьох осіб³². В 1908 р. редакційний комітет розширюється великим колом працівників, які опрацьовували окремі розділи гігієни³³. Попри наявність великої кількості співробітників редактор К. Панек скаржився, що велика їх частина не бере жодної участі в редагуванні часопису³⁴. В 1911 р. знову з'являється “вузький” редакційний комітет із семи осіб, і разом із редакторами К. Панеком та Б. Качоровським працює до виходу останнього номера в серпні 1914 р.

Згідно повідомлення редакції в першому номері “Przegląd-у Hygieniczn-ого”, в часописі – як органі Гігієнічного товариства – “усі гігієнічні справи, які хвилюють наше суспільство могли б детально обговорюватись і розглядатись”. Статті, тематика яких мала стосуватись усіх підрозділів особистої і публічної/громадської гігієни, мали подаватись в якомога доступнішому викладі. Також планувалося передавати короткий зміст усіх розпоряджень влади, які стосувались справ охорони здоров'я і санітарної поліції. Редакція ставила перед собою загальну мету – розширення “гігієнічних відомостей” у всіх напрямках, а отже, “найвищою нагородою [...] було б, якби засади гігієни проникли до найнижчих верств нашого населення”. Тому редакція зверталась до усіх ліка-

³⁵ Kronika. Od redakcyi. (1902). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 19-20.

³⁶ Od redakcyi. (1905). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 1-2.

³⁷ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 12.

³⁸ Kronika. Od redakcyi. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 19.

³⁹ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1907). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 173.

⁴⁰ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 2, S. 22.

⁴¹ Towarzystwo Kółek Rolniczych w Galicji засноване у 1882 р. з центром у Львові. Від 1886 р. видавало свій часопис “Przewodnik Kółek Rolniczych”. Організація займалась поширенням освіти, перш за все в галузі сільськогосподарства, створювала власні магазини та ін. Див.: Wiczowski, J. (1907). Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. Lwów, S. 417-420.

⁴² Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 5, S. 74-75.

⁴³ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 115.

⁴⁴ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, 4, 74-75. В редакційний комітет увійшли Ш. Бернадзіковський (Szymon Bernadzikowski), М. Далкевіч (Mieczysław Dalkiewicz), М. Грабовський (Mieczysław Grabowski), Б. Качоровський (Bronisław Kaczorowski), Каспарек (Kasperek), А. Кухн (Adolf Kuhn), С. Миколайський (Szczepan Mikołajski), Я. Опенський (Jan Opieński), К. Панек (Kazimierz Panek), Шумовський (Szumowski).

рів, інженерів і усіх людей доброї волі, “яким покращення гігієнічних справ в нашому краї лежить на серці”, з проханням підтримки діяльності Товариства і надсилання статей, які стосуються питань гігієни³⁵.

Редакція часто писала про складне матеріальне становище і заохочувала до співпраці та вступу до Товариства, бо “витривалою і усиленною працею можемо ще на цьому дуже занедбаному полі [гігієнічних справ в краї] багато добра для людей зробити і з часом зрівнятися в цьому керунку з іншими щасливішими від нас народами”³⁶. Не без труднощів видання “Przegląd-у Hygieniczn-ого” фінансово підтримувало товариство “Охорони молоді”³⁷. Також Товариство отримувало підтримку від міста, сейму і/чи уряду, і більшість цих коштів витрачалась на видавництво часопису та інших видань.

Гігієнічне товариство ставило собі за мету не тільки розвиток наукових знань з гігієни, але й їх поширення з допомогою виставок, публічних лекцій та популярних видань. В 1906 р. редакція піднімає питання видання окремого популярного популярного додатку до “Przegląd-у Hygieniczn-ого” для ширших верств суспільства. Перешкодою для втілення цієї ідеї став брак коштів³⁸. В червні 1907 р. на засіданні товариства обговорювали питання про спрощення викладу матеріалу в “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, або започаткування постійного додатку чи окремого часопису, який був би присвячений “популярній” гігієні³⁹. До цієї справи повернулися в січні 1911 р. Редакція писала, що працює над тим, щоб розпочати видавництво додатку до часопису, який би містив популярну частину матеріалів “Przegląd-у Hygieniczn-ого”⁴⁰. Обговорення нововведення відбувалось в контексті дискусій над створенням “Кола для поширення гігієни серед народу” (Koła dla szerzenia higieny wśród ludu), з приводу заснування якого учасниці Товариства Кіл рільничих⁴¹ консультувались з Товариством гігієнічним навесні 1911 р.⁴² (в результаті спільно з Товариством Кіл рільничих була утворена секція гігієни народу і села). Окрім цього, редакція зазначала, що частина читачів хотіла б бачити “Przegląd Hygieniczny” в якості наукового часопису, а інша частина – в більш популярному викладі. Тому найкраще буде розділити наукову і популярну частини. Першу залишити в “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, а другу помістити в додаток, що було б добре і з огляду на заснування секції гігієни народу і села⁴³. Складною до вирішення виявилась справа матеріального забезпечення видавництва популярного додатку, який отримав назву “Przyjaciół Zdrowia”. Результат був наступним: “Przyjaciół Zdrowia” став органом Гігієнічного товариства, мав редагуватись редакційним комітетом та редактором, які обиралися з членів Товариства. Весь наклад необхідний для Кіл рільничих і для “Przegląd-у Hygieniczn-ого” головне правління Кіл рільничих мало друкувати власним коштом. Іншу необхідну кількість примірників Кола рільничі мали віддавати Товариству гігієнічному за ціною друку. На таких умовах зійшлися в березні 1912 р., і перший номер нового видання було заплановано на квітень. Над часописом працював незмінний редакційний комітет в складі дев'яти осіб на чолі з редактором, яким став Б. Качоровський⁴⁴.

Перший номер нового часопису як органу Львівського гігієнічного товариства, присвяченого гігієні народу і села, вийшов в квітні 1912 р. і виходив щомісяця до серпня 1914 р. Спочатку був безкоштовним додатком до “Przewodnik-a Kół-ek Rolnicz-их” та “Przegląd-y Hygieniczn-ого”, а від червня 1912 р. став також додатком до видання “Rolnik” (Часопис Галицького господарського товариства – Galicyjskie Towarzystwo Gospodarcze, засноване у 1845 р.). Часопис мав публікувати матеріали, які стосувались інфекційних захворювань, особистої гігієни, гігієни продуктів харчування, сільської хати та села, алкоголізму, забобонів та знахарства, першої медичної допомоги, а також роз’яснення розпоряджень органів влади в сфері охорони здоров’я і санітарії.

В січні 1912 р., на кілька місяців раніше, ніж “Przyjaciel Zdrowia” у Львові почав виходити ще один часопис з гігієнічною тематикою. Видання мало назву “Здоровле” і видавалось як “орган посвячений санітарно-гігієнічним справам українського народу” Українським (Руським) лікарським товариством. Дискусії над створенням Товариства розпочались у 1907 р. з ініціативи лікаря Олександра Козакевича, а перші збори відбулись 1 жовтня 1910 р. у Львові. Тоді на зборах були присутніми 63 лікарі-українці, які ймовірно вступили до Товариства, а головою було обрано Євгена Озаркевича⁴⁵. Товариство мало дбати про професійні інтереси лікарів в Галичині, займатись науковими та суспільними справами⁴⁶.

“Здоровле” виконувало функцію друкованого органу Товариства і виходило кожного місяця до червня 1914 р.⁴⁷. В першому номері редакція задекларувала видання як науково-популярне. Такий вибір пояснювався тим, що мати науковий орган є вимогою культурного народу, а бажання “заінтересувати найширші круги нашого громадянства здоровними справами” вимагало популярного викладу. На майбутнє планували два окремих видання – наукове і популярне.

Протягом усього часу видавництва часопису його редагував Євген Озаркевич (1861-1916) – лікар, що від 1897 р. працював у Львові, член НТШ, ініціатор заснування Товариства “Народна лічниця” (1903 р., сьогодні – Шпиталь імені Митрополита Андрея Шептицького), багаторазовий голова Українського лікарського товариства, член Найвищої Ради Здоров’я у Відні⁴⁸. Він також готував рубрику “Термінологічний кутик” де подавав українські відповідники іншомовним термінам з медичних та природничих наук з метою формування наукової термінології в українській мові. В цій рубриці фахівці також вели термінологічні дискусії.

На загальних зборах товариства в грудні 1913 р. редактор скаржився, що редагування завдає “не малі труднощі” через недостатню кількість співробітників. Тому говорилося про можливість співпраці з товариством “Медична громада” (товариство українських слухачів медицини Львівського університету). Також вибрали редакційний комітет до якого окрім Є. Озаркевича увійшли Володимир Кобринський та Іван Бережницький⁴⁹. Кошти на видавництво в 1912 р. надало саме товариство та “Народна лічниця”. В 1913 р. видавництво підтримувалось Лікарським товариством⁵⁰.

Наприкінці 1913 р. редакція оголосила, що має намір змінити характер видання на “чисто популярний”, оскільки 90% читачів

⁵¹ Запросини до передплати на III-й рік видавництва “Здоровля”, органу Українського лікарського товариства. (1913). *Здоровле*, 12, С. 192.

⁵² До наших земляків. (1914). *Здоровле*, 1, С. 1.

⁵³ Ziembicki, W. (1935), Bandrowski Juliusz Marian. W: *Polski Słownik Biograficzny. T.1.* Kraków, S. 258-259

⁵⁴ Титульна сторінка. *Zdrowe Życie*. (1913). 1, S.1.

⁵⁵ Słowo wstępne. (1913). *Zdrowe Życie*, 1, S. 6.

не належить до “лікарського стану”. В такий спосіб “Здоровле” мало стати зрозумілим для найширших верств населення, а наукові статті мали розміщуватись в Збірнику НТШ⁵¹. Але вже в першому номері 1914 р. редакція повідомляє, що після дискусій на зборах Українського лікарського товариства все ж вирішили зберегти часопис науково-популярним. Зміни мали стосуватись змісту. Тепер мали більш систематично подаватись матеріали з біологічних наук, а також “доторкувати тем загальних, входячи в обсяг фізіологічної психології і філософії”. В такий спосіб мали намір виховати “нашу суспільність, подаючи їй підвалини правдивого знання на основі анатомії і фізіології чоловіка”. На майбутнє були плани перейти з місячного видання на двотижневик⁵².

В грудні 1913 р. за ініціативи Юліуша Бандровського почав виходити часопис “Zdrowe Życie”. Лікар Юліуш Бандровський (Juliusz Bandrowski, 1855-1919), в 1896-1898 рр. був директором театру у Львові, також був одним із засновників товариства “Związek Zdrojowisk i Uzdrawisk” (засновано у 1910 р.), редагував часопис “Nasze Zdroje” (виходив у 1910-1913 рр.)⁵³.

“Zdrowe Życie” виходило кожного місяця до серпня 1914 р. Часопис був присвячений природознавству (“це наука про дію сонця, повітря, води, руху, якості їжі і т. ін.”), моральному здоров’ю (з розумовою гігієною) та особистій гігієні (“яка є необхідна для утримання здоров’я і виховання здорової людини”). Редагував часопис сам Ю. Бандровський, але до редакції також були залучені фахівці з різних міст⁵⁴. В першому номері редакція повідомляла, що з допомогою часопису буде поширювати “пізнання правди життя і його прав в природі, служити порадою і поясненнями тим, які по неї зголосяться”⁵⁵. Відомостей про тираж поки не вдалось віднайти. Фактично видання було зосереджене на пропагуванні здорового способу життя і вегетаріанства.

Часописи були частиною простору для комунікації між професіоналами – лікарями, інженерами та вчителями, які інформували, критикували та дискутували. Особливо таку роль виконував “Przegląd Hygieniczny” та “Здоровле”. Це були своєрідні форуми професійного спілкування, які об’єднували фахівців не лише зі Львова, що значною мірою було зумовлено тогочасною мобільністю службовців різних сфер. Зокрема й лікарі та вчителі досить часто змінювали місця проживання у зв’язку із переведеннями по службі.

До видавництва “Przegląd-y Hygieniczn-ого” та “Przyjaciel-a Zdrowia” в якості авторів і/або редакторів було залучено близько вісімдесяти осіб. За фахом переважна більшість з них була пов’язана з медициною – лікарі, ветеринари, хіміки, бактеріологи та ін., а також з виданнями співпрацювали інженери та вчителі. Значна частина займала посади інспекторів, повітових/краєвих лікарів, радників та ін. Деякі були послами до Сейму, “радними” міста Львова, викладачами, а також учасниками різних товариств та ініціатив. Наприклад, ініціатор видавництва “Przegląd-y Hygieniczn-ого” та один з основних дописувачів Ю. Шпільман про якого вже йшла мова вище. Редактор та дописувач обох видань Гігієнічного товариства, Б. Качоровський (Bronisław Kaczorowski, 1857-1932) лікар-стоматолог, працював у Львові у 1893-1914 рр. де активно

⁴⁵ Козакевич, О. (1935). Як повстало наше лікарське товариство. В: *25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади*. Львів-Чикаго, С. 3-23.

⁴⁶ Кордюк, Ю. (1935). Історія У.Л.Т. за 25 літ існування. В: *25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади*. Львів-Чикаго, С. 23-50.

⁴⁷ Вісти з Руського тов. лікарського. (1912). *Здоровле*, 1, С. 18.

⁴⁸ Бурачинський, Т. (1935). Лікарська Комісія Наук. Т-ва ім. Шевч. В: *25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади*. Львів-Чикаго, С. 18-23.

⁴⁹ Вісти з Українського лікарського товариства. (1914). *Здоровле*. 1, С. 11.

⁵⁰ Там само.

⁵⁶ Dolata, E. (2016). Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, T.XXXV, z. 4, S. 79-95.

⁵⁷ J. M. (1929), Zmarli członkowie ś. p. Stanisław Bądryński (1862-1929). *Rocznik Towarzystwa Warszawskiego*, 22, S. 108-110.

⁵⁸ Brzozowski, S. M. (1980). Panek Kazimierz. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/kazimierz-panek>

⁵⁹ Brzozowski, S. (1971). Kuhn Adolf. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adolf-kuhn>

⁶⁰ Пундій, П. (1994). *Українські лікарі. Кн. I. Естафета поколінь національного відродження: біобібліографічний довідник*. Львів-Чикаго, С. 78-79.

⁶¹ Там само, С. 76.

⁶² Там само, С. 110.

⁶³ Там само, С. 252.

⁶⁴ Там само, С. 57.

⁶⁵ Науменко, К. (2013). Франко Петро. В: В. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України. Т. 10 (Ф-Я)*. Київ: Наукова думка, С. 325.

займався пропагуванням та розвитком шкільної гігієни. Як шкільний лікар проводив дослідження здоров'я учнів львівських шкіл, належав до Львівського та Варшавського гігієнічних товариств, видав у Львові два підручники з гігієни⁵⁶. Серед авторів були С. Бандзинський (Stanisław Bądryński, 1862-1929) – професор гігієни та керівник закладу гігієни на медичному факультеті Львівського університету⁵⁷, К. Панек (Kazimierz Panek, 1873-1935) – бактеріолог, працював разом із С. Бандзинським в закладі гігієни, був доцентом гігієни Львівського університету та Політехніки, також викладав в Академії ветеринарної медицини у Львові⁵⁸, В. Лежежинський (Wiktor Legeżyński, 1864-1929) – лікар, багато років був міським фізиком у Львові, А. Кун (Adolf Kuhn, 1865-1937) – лікар епідеміолог, працював в Краєвому шпиталі у Львові, займав різні посади в санітарній службі Галичини – секретаря Краєвої Ради здоров'я, санітарного інспектора в Намісництві та ін.⁵⁹, інженери С. Олександрович (Stanisław Aleksandrowicz, керівник львівського закладу водогонів), М. Маслянка (Marcin Maślanka), В. Молчанський (W. Molczański, член Політехнічного товариства) та ін., вчителі Ф.-М. Панек (Flora Mira Ogórek-Pankowa, була дружиною К. Панека), М. Чершик (Marya Czerszykówna), З. Чешер (Z. Czeszerówna).

У видавництві “Здоровля” ключовою фігурою був згаданий вище Євген Озаркевич. Загалом матеріали до часопису готувало близько двадцяти осіб, з яких більшість була лікарями. Серед них Сильвестр Дрималик (1855-1923, лікар у Жовкві, голова Українського лікарського товариства)⁶⁰, Мар'ян Долинський (1870-?, лікар в Перемишлі, пізніше директор шпиталю в Заліщиках)⁶¹, Михайло Кос (1863-1930, штабний лікар-окуліст в Перемишлі, член НТШ та Наукового товариства у Києві)⁶², Володимир Янович (1868-1931, лікар в Станіславові, голова місцевої філії “Прогресу”) ⁶³, Теофіл Гвоздецький (1870-1937, працював у лікарській комісії НТШ, лікар в Липиці, Рогатинський повіт)⁶⁴ та ін. Публікації про фізичну культуру та з питань хімії готував Петро Франко (1890-1941) – син Івана Франка, на той час студент хімічного факультету Львівської політехніки⁶⁵.

Обсяг видань становив в середньому 15-20 сторінок. Часописи мали схожу схему розподілу матеріалу. Зазвичай в кожному номері розміщувалась одна, часом дві, рідше три статті. Часто стаття друкувалась частинами в багатьох номерах, а іноді і в кількох річниках. Іншою складовою номерів були короткі повідомлення, замітки та реклама, які групувались по різних рубриках, що різнились між собою залежно від видання. В “Przegląd-i Hygieniczn-ому” та “Здоровлі” подавали хроніку поточних подій, яка містила повідомлення про локальні та світові події в сфері охорони здоров'я, наукові відкриття та дискусії, конгреси та з'їзди та ін. В кожному з цих двох видань відповідно розміщували повідомлення про діяльність самих товариств. Деякі рубрики існували тільки якийсь час як, наприклад, рубрика присвячена суспільній гігієні в “Przegląd-i Hygieniczn-ому” і гігієнічний poradnik в “Здоровлі”. В рубриці “Різне” (Rozmaitości) в “Przyjacieli Zdrowia” розміщували короткі повідомлення про найрізноманітніші справи, які мали

⁶⁶ Rozmaitości. W jakich dniach tygodnia odbywa się najczęściej aresztowań z powodu pijaństwa? (1912). *Przyjacieli Zdrowia*. 2, 14.

⁶⁷ Bruchnalski, K. (1913,1914). Czego uczy Pismo Święte o wstrzemięźności od trunków. *Przyjacieli Zdrowia*. nr. 10-12, nr. 1.

⁶⁸ Od redakcyi. (1914). *Przyjacieli Zdrowia*, 7-8, С. 1.

⁶⁹ Наприклад: Порадник. Праця серед пороку. Недокровність у шкільних дітей. Червоність рук. (1912). *Здоровле*. 1, С. 15-17.

⁷⁰ Наприклад: Дрималик, С. (1912). Кровотоки і як їх лічити. *Здоровле*, 10, С. 151-154.; Соневицький, Т. (1913). О сироватках крови, їх діянню і значінню. *Здоровле*. 2, С. 20-24.

⁷¹ Рецензії. (1912). *Здоровле*. 1, С. 12.

стосунок до тематики часопису. В рубриці “Запитання і відповіді” в цьому ж виданні друкували поради і відповіді на запитання, які надходили до редакції. Здебільшого вони стосувались лікування якоїсь хвороби чи поради, як зарадити певним симптомам, і ознакою якого захворювання вони б могли бути. Відповідниками обом цим рубрикам в “Здоровлі” були “Всячина змісту здоровно-гігієнічного” та “Переписка лікарська”. “Przyjacieli Zdrowia” також містив спеціальну рубрику для дітей під назвою “Куток для дітей” (Kącik dla dzieci), яка, щоправда, була нерегулярною.

Тематика публікацій, які розміщувались в часописах, була надзвичайно широкою. Найвужче і найчіткіше вона була представлена в “Zdrow-ому Życi-y”, яке стоїть дещо окремо від інших, найширше – в “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, який і виходив найдовше (13 років). В “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, “Przyjacieli-i Zdrowia” та “Здоровлі” було кілька великих ключових тем – гігієна, інфекційні/епідемічні захворювання (окрема увага до туберкульозу), школа та виховання молоді, продукти харчування і алкоголізм. Досить часто розгляд цих питань відбувався через призму якогось конкретного міста, повіту чи Галичини загалом або на прикладі з-поза меж провінції чи імперії. В кожного видання були свої особливості. Наприклад, “Przyjacieli Zdrowia” містив багато публікацій з ділянки ветеринарії. Також особлива увага була присвячена проблемі алкоголізму. Наприклад, повідомлення про те, в яких днях тижня відбувалося найбільше арештів за пиятику⁶⁶ чи стаття “Чого вчить Святе Письмо про утримання від пиття п'яних напоїв”⁶⁷. Про алкоголізм писали, як про одну з головних причин бідності, упадку моральності і здоров'я в “нашому” суспільстві⁶⁸. “Здоровле” публікувало багато довідкової інформації про різні захворювання, особисту гігієну і т. п. в своєму “Пораднику”⁶⁹. Окрім цього, цей часопис був органом Українського лікарського товариства, тому більша присутність досить спеціалізованих медичних публікацій є зрозумілою⁷⁰. В “Przegląd-i Hygieniczn-ому” розміщували також бібліографії і рецензії на статті та праці різними мовами. Наприклад, з близько 100-та позицій, які були запропоновані читачеві в рубриці “Звіти і резюме” у 1912 р., близько 30-ти були польською, 6 – російською, 2 – французькою, 1 – італійською, 1 – англійською, а решта публікацій (книг чи статей) були видані німецькою мовою, що свідчить про пріоритетність та орієнтування саме на німецькомовні фахові видання. В “Здоровлі” також планувалась така рубрика, але вона фактично була відсутньою. Наприклад, у 1912 р. була опублікована лише одна рецензія на працю Є. Озаркевича⁷¹.

“Przegląd Hygieniczny” досить багато уваги присвячував містові. Частина цих публікацій стосувалась Львова, частина – інших міст (здебільшого з теренів провінції), частина – міста загалом. Ймовірно, запропоновані читачам теми були зумовлені актуальністю цих питань для Львова та галицьких міст і містечок.

В цій міській тематиці помітну складову становила гігієна міста – будівництво водогонів та забезпечення достатньої кількості якісної води, каналізування та очищення стокових вод, вивезення та переробка сміття, планування міста і міських вулиць, гігієна помешкань та будинків.

⁷² Aleksandrowicz, S. (1902). Wodociąg lwowski. *Przegląd Hygieniczny*, S. 1-2.

⁷³ Lewicki, B. (1914). *Gospodarstwo publiczne miasta Lwowa. Na podstawie źródeł urzędowych magistratu król. st. Miasta Lwowa ułożył tablicami statystycz. przez magistrat m. Lwowa zestawionymi*, Lwów, S. 29.

⁷⁴ Rada miejska. Magistrat (1908) „*Dziennik Lwowski*”, 19, S. 423, 430, 439-440.

⁷⁵ Іваночко, У. (2004). Урбаністичні трансформації Львова під австрійського періоду (1772-1918), „*Вісник Національного університету „Львівська політехніка”*”, no. 505 (Архітектура), С. 184.

⁷⁶ Zarzycki, J. (1904), O kanalizacji miasta Lwowa, *Przegląd Hygieniczny*, nr.2-4 i 6; Maślanka, M. (1904). Kanalizacja miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, nr.7-9.

⁷⁷ Zarzycki, J. (1905), W sprawie kanalizacji miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, nr.1-2.

⁷⁸ Lewicki, B. (1914). *Gospodarstwo publiczne miasta Lwowa*, S. 41-43; Гранкін, П. (2016). Каналізація міста Львова (від початку XV ст. До 1939 р.). Львів: Аверс, С. 56-73.

⁷⁹ Maślanka, M. (1908). O kanalizacji naszych miast. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 3-7.

⁸⁰ Legeżyński, W. (1902,1903). Oczyszczanie wód kanałowych, *Przegląd Higieniczny*, nr. 10-12, nr. 1.; Panek, K., Szperling, F. (1906). O biologicznym sposobie oczyszczania wód ściekowych, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 2-5 i 7; Mołczański, W. (1912). Mechaniczne oczyszczanie wód ściekowych według systemu inż. Geigera, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1., i inne.

⁸¹ Gargas, Z. (1906). Miasta ogrodowe, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1-3; Drexler, I. (1912). Miasta ogrodowe, *Przegląd Hygieniczny*, nr.11-12. Нова концепція розуміння здорового міста виникла в Англії

Новий водогін у Львові було відкрито у 1901 р., чому була присвячена розгорнута стаття⁷², але через кілька років знову стало питання браку води в місті і у 1913 р. місто почало будівництво другого водогону⁷³. Крім того, правдоподібно, що мешканці продовжували користуватись водою із старих водогонів та колодязів, увагу на які міська влада звертала переважно у випадку загрози епідемії. Наприклад, з огляду на загрозу проникнення до міста холери з теренів Російської імперії, восени 1908 р. було видано розпорядження про проведення бактеріологічного аналізу води у львівських водогонах, а також укладення переліку існуючих колодязів, які не надаються до використання⁷⁴.

Невирішеною для Львова до початку I світової війни залишилась проблема каналізації. Майже всі нечистоти потрапляли до ріки Полтви, яку почали перекривати у 1839 р. і продовжували в наступні роки. Основні роботи із перекриття річки і її приток були реалізовані протягом 1883-1910⁷⁵. Але дискусії над виробленням загального плану будівництва каналізації у Львові тривали багато років і, в основному, зосереджувались у Львівському політехнічному товаристві. Відгомоном цих обговорень були публікації про каналізацію у Львові інженерів М. Маслянки та Й. Зарицького в “*Przegląd-i Hygieniczn-ому*”⁷⁶. Стаття М. Маслянки викликала критику Й. Зарицького, як автора обговорюваного проекту. Й. Зарицький вважав за потрібне дати публічну відповідь на непрофесійні, як він вважав, тези М. Маслянки, щоб вони не штовхнули гміну на хибний шлях в цій справі⁷⁷. Але, паралельно із розгортанням дискусій нові канали продовжували будуватись ситуативно. Реалізовувати останній затверджений довоєнний план львівської каналізації розпочали у 1910⁷⁸.

Аналіз стану каналізування і пропозиції до вирішення для малих галицьких міст, які були запропоновані на засіданні Політехнічного товариства М. Маслянкою, “*Przegląd Hygieniczny*” подав частинами протягом 1908 р⁷⁹. Розгляд проблеми будівництва каналізації і способу очищення стокових вод доповнювався ще рядом статей на цю тему⁸⁰.

Обговорювалось також питання загального містопланування та містобудування. Двічі з’являються публікації присвячені ідеї міста-саду в яких автори аналізують саму концепцію, приклади її реалізації та оцінюють її з точки зору втілення на теренах провінції⁸¹. Ідея міста-саду сприймається авторами позитивно з кількох причин. Місто вважається головним осередком хвороб. Тут, порівняно із сільською місцевістю, справи, пов’язані із охороною здоров’я перебувають в значно гіршому стані, що зумовлено надмірною густотою населення, брудом, відсутністю сонячного світла та чистого повітря, міським шумом. Багато мешканців міст хворіє на туберкульоз, який є винятково міською хворобою. І окрім цього потрібно платити великі кошти за оренду житла. З іншого боку, село є осередком всілякого роду консерватизму. Місто-сад покликане поєднати в собі найкращі риси міста і села – активний розвиток, культурне і суспільне життя з природою, чистим повітрям і сонцем. На думку З. Гаргаса міста-сади не стануть ліком для галицьких злиднів і є далеким ідеалом, натомість кілька ро-

наприкінці XIX ст. і стала загальноєвропейським явищем. Див.: Hebbert, M. (1999). A City in Good Shape. Town Planning and Public Health. *The Town Planning Review*, vol. 70, no. 4, P. 433-453.

⁸² Barczewski, W. (1905). Znaczenie zdrowotne regulacji miast, *Przegląd Hygieniczny*, nr.12; Drexler, I. (1913). O zakładaniu ulic miejskich, *Przegląd Hygieniczny*, nr.12.

ків пізніше, І. Дрекслер вважає, що пора хоча б частково почати реалізовувати цю ідею, а навіть висловлює надію, що міські ради Кракова і Львова візьмуть собі цю думку до уваги і найближчим часом біля столичних міст будуть закладені такі міста-сади.

Розглядалось також питання регулювання міст⁸². В тогочасній перспективі регулювання міста та закладення нових вулиць мало гігієнічне, практичне та естетичне значення. З точки зору гігієни особливо наголошувалось на важливості доступу сонячного світла та свіжого повітря, для чого також потрібно було враховувати напрямки вітрів, які дмуть у місті. Також йшлося про важливість осушування заболочених ділянок на території міста та ін. Для практичності, наприклад, важливе значення мала комунікація, що впливало на розбудову сітки вулиць, їх ширину і т. ін. Це зумовлювало і певний порядок розроблення планів – спочатку доцільно розробляти плани комунікаційних шляхів, а потім водогонів та каналізації. Для забезпечення естетичної складової, наприклад, рекомендували використовувати рельєф місцевості для створення можливості огляду гарних пейзажів, а тротуари не обов’язково будувати однакової ширини на обох сторонах вулиці. Також вважалось, що прямі вулиці “знуджують” мешканців, а навіть приглушують ініціативність і творчість думки. Автори подають основні принципи, які варто застосовувати, також критикують помилки, які з різних причин були допущені в різних містах. Наприклад, однією з причин будівництва неякісних з усіх точок зору будинків та розпланування цілих кварталів був поспіх. Населення міст швидко зростало, що вимагало негайних рішень і не залишало достатньо часу на створення добре опрацьованого плану. З іншої сторони, така динаміка провокувала спекулювання на вартості землі та здешевлення будівництва. Це зокрема, зумовлювало дорожнечу житла одним з наслідків якої було перенаселення помешкань, що сприяло поширенню інфекційних захворювань та спалахам епідемій. Здешевлення будівництва серед іншого зумовлювало порушення різних будівельних приписів в тому числі і тих, які регулювали санітарні та гігієнічні норми.

Ці публікації були актуальними для Львова зокрема, але, правдоподібно, що більшості описаних рекомендацій та принципів в столиці краю не дотримувались. Як згадувалось вище, не існувало генерального плану розвитку міста. В міській раді працювала регуляційна комісія, яка мала пильнувати за регулюванням лінії вулиці та ін., але брак загального плану не дозволяв на достатньому рівні контролювати розвиток міста. Наприклад, частина вулиць, які будувались з приватної ініціативи, з’являлись досить спонтанно, хоч і отримували дозвіл на прокладення від міської влади. Найбільш проблемними з усіх п’яти адміністративних дільниць, на які було поділено місто, були II (Краківська) і III (Жовківська) дільниці, на яких розташовувались залізничні вокзали та станції, промислові об’єкти і торговища. В цій частині міста мешкали переважно незаможні верстви населення, велику частку серед яких становили євреї. Необхідність укладення плану регуляції III дільниці обговорювалась в міській раді багато років. Врешті він був затверджений в 1909-1910 рр. Кілька років тривала підготовка ре-

форми будівельного уряду міста, яка була затверджена у 1910 р. Відповідно до проекту будівельний уряд мав би стати самостійним органом, а в структурі магістрату передбачалось створення технічного департаменту до складу якого мали б увійти чотири відділи – будівництва та архітектури, будівельної поліції, інженерії, регуляції та вимірювань⁸³. Виглядає правдоподібним, що ця реформа повністю не була проведена.

Протягом довгого часу велись обговорення змін до будівельного статуту міста, нову редакцію якого прийняли у 1909 р. В 1906-1907 рр. відомий український архітектор, професор Львівської Політехніки Іван Левинський опублікував в “Przegląd-i Hygieniczn-ому” розлогу статтю в якій розглядав гігієну будівлі, яка мала б бути підставою для будівельного статуту⁸⁴. Кілька публікацій також розглядали проблему гігієни помешкань та будівель⁸⁵, а також Й. Шпільман подав детальний звіт про II міжнародний конгрес, присвячений гігієні помешкань, який проходив у 1906 р. в Женеві⁸⁶.

Також, певна увага була присвячена забезпеченню міст якісними і доступними за ціною харчовими продуктами, оскільки досить гостро стояла проблема їх фальшування, особливо молока та інших молочних продуктів, а також продаж зіпсованих (найчастіше це стосувалось м’яса) та високі ціни, особливо на м’ясо⁸⁷. Окрім цього якість продуктів харчування тісно пов’язувалась із проблемою поширення епідемії інфекційних захворювань як серед людей, так і серед тварин.

Публікувались також звіти про проведені інспекції і т. п. Протягом 1905 р. частинами подавали річний звіт краєвого санітарного інспектора Й. Бажицького про проведені у 1902 р. інспекції в 11 повітах, який подає досить докладну інформацію про стан галицьких містечок з точки зору гігієни⁸⁸. Більше подібних публікацій стосувалась Львова – звіти про захворювання та смертність⁸⁹, епідемії⁹⁰, шкільні справи⁹¹ та ін.

У зв’язку з епідеміями в місті тривалий час обговорювалась проблема необхідності оздоровлення львівських околиць. У 1902 р. радний міста Львова В. Пісек на сторінках “Przegląd-y Hygieniczn-ого” доводив, що необхідно вберегти Львів від епіде-

⁸³ Papiery Tadeusza Rutowskiego związane z pracą jego w Magistracie miasta Lwowa, S. 99, 101; Dział Rękopisów. Rkps 13405/III; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu; Див. про розвиток міста: Prokopovych, M. (2009). Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914. USA: Purdue University Press.

⁸⁴ Lewiński, J. (1906-1907). Hygiena budowli jako podstawa dla zmienić się mającej ustawy budowniczey Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 8-12, nr. 2-4.

⁸⁵ Mołczański, W. (1909). Do kwestyi ogrzewania ciepłą wodą pojedynczych pieter. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1.; Mołczański, W. (1909). Niedostosowanie konstrukcyi budynków mieszkalnych do klimatu jako zasadnicza przyczyna znacznej ilości zimnych mieszkań u nas. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 5-6.; Mołczański, W. (1913). O potrzebie przymusowej sanacyi mieszkań w Galicyi. Z upoważnienia autora przedrukowane z „Czasopisma technicznego”. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 3-4.

⁸⁶ Szpilman, L. (1907, 1908). II Kongres Międzynarodowy higieny mieszkań od 4-12 września 1906 r. w Genewie. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 3,5-12, nr. 1-3.

⁸⁷ Krzyżanowski, E. (1908). O poznawaniu fałszowanych napojów i pokarmów. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1,3-4.; Dolnicki, C. (1911). O molu mącznym w młynach i sposobie jego tępienia. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 2 i 6.; Bier, L. (1912). Potrzeby nadzoru nad żywnością. *Przegląd Hygieniczny*, nr.1.; Kolski, W. (1913). Handel mlekiem we Lwowie. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 10-11.

⁸⁸ Barzycki, J. (1905). Sprawozdanie roczne o inspekcjach w r. 1902, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1-11.

⁸⁹ Rosner, I. (1903). Z fizykatu król. stoł. Miasta Lwowa. Chorobliwość i śmiertelność we Lwowie w r. 1902. *Przegląd Hygieniczny*, nr.2-3; Legeżyński, W. (1904). Zdrowotność miasta Lwowa w r. 1903. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 5.

⁹⁰ Piasecki, E. (1909). Epidemia płonicy w mieście Lwowie w latach 1907-1909. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 8-9.

⁹¹ Наприклад, Kaczorowski, B. (1907). Stan uzębienia i ogólnej czystości ciała dzieci szkolnych szkół miejskich lwowskich w cyfrach. *Przegląd Hygieniczny*, 10-11.; Kaczorowski, B. (1911). Stan higieny i stan zdrowotny dzieci szkół miejskich we Lwowie. Zebrał na podstawie badań w latach 1907-1911. *Przegląd Hygieniczny*, 9-11.

⁹² Pisek, W. (1902). Czy lwowski wodociąg spełnił swe zadanie. *Przegląd Hygieniczny*, 2, S. 25-27.

⁹³ Komisja zdrowotna. (1909). *Dziennik Lwowski*, 2, S. 28.

⁹⁴ Bier, L. (1903). O dezynfekcji po chorobach zakaźnych. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 8-12; Legeżyński, W. (1904, 1905). Jak należy zorganizować służbę dezynfekcyjną w naszych miastach i miasteczkach. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 12, nr. 1.

⁹⁵ Legeżyński, W. (1907). Stosunki zdrowotne w mieście Lwowie w roku 1905 i 1906. Lwów, S. 377-381.

⁹⁶ Papée, J. (1906, 1907). Choroby weneryczne ich rozszerzenie i zapobieganie. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 6-9, 11, nr. 1; Piasecki, E. (1906). W sprawie higieny płciowej młodzieży szkolnej. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 4. та ін. Також див.: Bołdyrew, A. (2001). Czasopisma lekarskie i higieniczne na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. jako źródło do badań nad patologiami społecznymi (na przykładzie prostytutki). *Studia Z Historii Społeczno-Gospodarczej*, Tom IX, S. 187-213.; Sikorska-Kulesza, J. (2004). Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku. Warszawa.; Stauter-Halsted, K. (2011). The Physician and the Fallen Woman: Medicalizing Prostitution in the Polish Lands. *Journal of the History of Sexuality*, vol.20, no. 2, S. 270-290.

мій – бо тільки коли виправиться ситуація в довколишніх місцевостях, користь від недавно відкритого водогону у Львові буде повною⁹². Ця дискусія продовжувалась в місті і надалі. Зокрема, в 1909 р. комісія міської ради в справах здоров’я подала висновки, що для того, щоб припинити “імпорт” інфекційних захворювань до Львова, а також покращити санітарний стан міста, потрібно належним чином організувати у підльвівських гмінах та гмінах цілого львівського повіту лікарську службу⁹³.

В контексті боротьби з епідеміями також говорили про дезинфекцію – способи її проведення та організації дезинфекційної служби⁹⁴. Від 1903 р. львівський головний лікар щороку організовував курси для дезинфекторів, щоб забезпечити необхідну кількість фахівців в цій справі для міста та інших повітів⁹⁵.

Оскільки, однією з основних проблем, яку намагались вирішити в XIX ст. і пізніше були епідемії, більшість питань, які піднімаються на сторінках цих часописів, в певний спосіб з ними пов’язана. Серед перших та основних способів запобігання виникненню/поширенню епідемії наголошувалося на дотриманні чистоти – чистоти навколишнього простору і тіла. Власне через бінарну призму понять “чистота” – “бруд” розглядалося чимало проблем, пов’язаних не лише з епідеміями, а з громадським здоров’ям загалом.

Поважну проблему, особливо в містах, становило поширення проституції, яку також вважали “брудом”. Проституцію розглядали як з точки зору фізичного здоров’я, з огляду на поширення венеричних захворювань, так і з точки зору “морального” здоров’я. “Przegląd Hygieniczny” опублікував кілька статей, які стосувались венеричних захворювань та статевого виховання молоді. Поширення венеричних захворювань серед шкільної молоді стало викликом для тогочасного Львова⁹⁶.

Загалом, розглянуті вище часописи мали науково-популярний характер (за винятком “Służb-y Zdrowia Publicznego”). Лише “Przyjaciel Zdrowia” був виключно популярним виданням. В “Przegląd-i Hygieniczn-ому” наукова/фахова складова переважала над популярною, але ця “наукова” частина була доступною до розуміння освіченому міському читачеві, на якого фактично і орієнтувався часопис, незважаючи на задекларовану мету поширення знань серед широких верств населення. Матеріали, які публікувались в “Здоровлі”, балансували між науковим і популярним жанром. Статті часто були написані фаховою мовою, але містили багато пояснень. А, наприклад, така рубрика, як “Порадник” писалась простою мовою. “Zdrowe Życie” більше тяжіло до популярного видання, ніж до наукового. Зрештою, зважаючи на сам характер часописів, які не були вузько-медициними, а стосувались справ громадського здоров’я, вони вже потенційно ставали доступними для представників освіченого немедичного середовища.

Ймовірно, читачі усіх видань здебільшого мешкали в містах. Вийти за межі міста найбільше можливостей мав “Przyjaciel Zdrowia” разом з виданнями Кіл рільничих і Господарського товариства, і це видання мало найбільший наклад. Загалом систематичних відомостей щодо тиражу, способів розповсюдження і пе-

⁹⁷ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, 8, S. 143.

⁹⁸ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, 9, S. 171.

⁹⁹ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, 4, S. 100-101.

¹⁰⁰ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1907). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 172.

¹⁰¹ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1908). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 209.

¹⁰² Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1910). *Przegląd Hygieniczny*, 6, S. 87.

¹⁰³ Вісти з руського Тов. лікарського. (1912). *Здоровле*, 12, S. 194-195.

¹⁰⁴ Słowo wstępne. (1912). *Przyjaciół Zdrowia*, 1, S. 1.

¹⁰⁵ Szpilman, J. (1902). Uwagi o ekonomicznem znaczeniu higieny kraju naszego. *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 4-7.

¹⁰⁶ Szpilman, J. (1902). Uwagi o ekonomicznem znaczeniu higieny kraju naszego. *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 4-7.

¹⁰⁷ Odezwa. (1902). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 2.

¹⁰⁸ Наша програма. (1912). *Здоровле*, 1, S. 1-2.

редплатників видань поки не виявлено. В червні 1912 р. редакція звітувала про наклад 9 000 для “Przyjaciół Zdrowia”, з яких 6 000 забирали Кола рільничі, 1500 – редакція “Rolnik-a”, 250 – Товариство народної школи (Towarzystwo Szkoły Ludowej). Передплату здійснили також Кола Товариства народної школи в Коломиї і Тарнові⁹⁷. Оскільки відомо, що влітку 1904 р. кількість членів Гігієнічного товариства становила 150 осіб, ймовірно, що тираж “Przegląd-u Hygieniczn-ого” досягав двох сотень примірників⁹⁸. В 1905 р. звітують про розповсюдження 477 примірників: 216 передано для членів Товариства гігієнічного, 160 – для Товариства “Охорона молоді”, 17 – для львівських шкіл, 5 – в книгарні, 79 – розсилали безкоштовно або на обмін⁹⁹. В 1906 р. відомо про неповних 500 примірників¹⁰⁰. В 1907 р. редакція прозвітувала про 533 примірники¹⁰¹, в 1909 р. – 592¹⁰². Таким чином можна припустити, що тираж журналу жодного разу не перевищив 700 примірників. На даний момент складно говорити про тираж і географію поширення “Здоровля”. Можливо часопис потрапляв в менші міста та села. Відомо, що в 1912 р. було понад 400 передплатників часопису¹⁰³. Тобто “Здоровле” та “Przegląd Hygieniczny” циркулювали, в основному, в освіченому міському середовищі, хоча його видавці й намагалися вийти за ці межі. Зрештою, високий рівень неписьменності в Галичині також сприяв обмеженню аудиторії та її концентрації в містах.

Тексти, які публікувались, транслиували ряд “медичних” і “немедичних” ідей. Ключовим поняттям була гігієна, похідні і пов’язані з нею. “Przyjaciół Zdrowia” пояснює, що “Гігієна є наукою про здоров’я, яка займається всіма справами, ціллю яких є збереження та піклування про здоров’я”¹⁰⁴. Дотримання громадської гігієни (higiena publiczna), яку відокремлювали від особистої, вважали важливим суспільним завданням, посильним не для окремих осіб, а усього суспільства, що мало взаємодіяти із органами влади різних рівнів. Серед найважливіших питань вказували регулювання річок, дренаж і меліорацію, будівництво водопроводів, міські бійні, регулювання будівництва та ін.¹⁰⁵. Значення гігієни і її необхідність розглядалась в тісному зв’язку з економічним розвитком. Тривалість життя, смертність, захворюваність мають значення для розвитку господарки. Саме гігієна може допомогти в цій справі¹⁰⁶. Тому “гігієна як економія здоров’я і життя, і творчої сили людини, повинна цікавити усіх добрих громадян, які прагнуть добра для краю”¹⁰⁷.

У текстах часто трапляється зв’язок між гігієною і культурою/цивілізованістю. Наприклад, відповідаючи на власне запитання про потребу існування такого часопису, як “Здоровле”, його редакція постулює значення гігієни для національного розвитку: “Нарід, що є уже народом справді культурним мусить мати заступлені в своїм письменстві усі віти людського знання. Авжеж гігієна є ніяко мірилом культури, чим висше вона в котрім народі стоїть, тим без сумніву кращі у него відносини просвітні і економічні. Ми і так опізнали ся, дарма, чи з нашої чи чужої вини...”¹⁰⁸. В іншому випадку, критикуючи ситуацію з водопроводом у Львові, В. Пісек аргументує свою позицію тим, що факт, що водопроводи з доброю

водою є умовою життя для міста є безумовним запевненням в цілому цивілізованому світі¹⁰⁹. Тут звучить не лише “наукове” пояснення, що таке гігієна і основні її особливості, але й пояснення її раціонального, підкріпленого цифрами та обрахунками, практичного значення – зв’язок з економікою.

Розвиваючи концепцію громадського здоров’я, автори часописів вказували, що забезпечення розвитку складових гігієни мало бути справою організованих зусиль держави і суспільства. Усі видання містили оцінку, та критику існуючого стану справ в сфері охорони здоров’я у Львові, Галичині й Австро-Угорській імперії загалом, хоч прослідковувалися певні особливості. Оцінка справ в провінції чи імперії, вплив на які мали центральні та краєві органи влади, була схожою і в українському і в польських виданнях. Досить часто ці публікації містили критику чи порівняння з іншими країнами, яке супроводжувалось риторичним запитанням на кшталт “коли і в нас так буде”. Коли ж розглядалися локальні ситуації, зокрема у Львові, які здебільшого належали до сфери впливу місцевої влади, то риторика була іншою. Критика в польських часописах була рідшою і не дуже гострою, а український часопис писав про місцеві справи досить різко. Така різниця є зрозумілою, оскільки українці майже не входили в міські органи влади.

Характерно, що розвиток гігієни розглядався як запорука цивілізаційного розвитку та – в дусі соціального дарвінізму – успіху в наростаючій боротьбі з іншими народами. У вступному слові редакція “Przyjaciół Zdrowia” перераховувала найбільші проблеми, які “віддавна непокоять думки світлих людей, які сердечно люблять свій край і людей” – велика дитяча смертність, інфекційні хвороби, алкоголізм, знахарство і забобони та ін. “Przyjaciół Zdrowia” мав послужити, щоб “не лише нашого селянина виховати і привчити до гігієнічного життя, але поставити його на рівні поруч селянина західно-європейського, а особливо скандинавського”. Але метою було не лише зрівнятись із іншими країнами, але й перемагти суперників. На думку редакції, “в цій історичній боротьбі залишаться лише ті народи, які будуть мати найкращі умови життя і найбільше стійкості”. Поруч з моральністю, освітою, ощадливістю, ретельною працею, які мають розбити зазіхання ворогів, наголошувалося на громадському здоров’ї. Видавці висловлювали надію, що гігієна “тріумфально запанує в цілому нашому народі. ... В ім’я Боже розпочинаємо працю для добра нашого народу і для щастя і кращого майбутнього нашої пригнобленої Вітчизни”¹¹⁰. Редакція запрошувала лікарів надсилати статті про гігієну народу і села. Часопис не міг оплатити гонорарів, але редакція вважала, що кілька хвилин присвячених цій справі “не лише додасть цеглинка в спільну будову, але й дасть автору внутрішнє задоволення від здійснення доброї справи”¹¹¹. “Здоровле” теж заклиало до співпраці фахівців, і висловлювало великі надії, підкріплюючи їх коментарем – “Розпочинаючи в ювілейний Маркiяновий час се наше видавництво, кличемо его пророчими слова, котрі дотепер ще не стратили своєї актуальности і котрі будуть нашою девізою: “Разом к світлу, други жваві!”¹¹².

¹⁰⁹ Pisek, W. (1902). Czy lwowskie wodociągi spełnią swe zadanie. *Przegląd Hygieniczny*. 2, S. 25-27.

¹¹⁰ Słowo wstępne. (1912). *Przyjaciół Zdrowia*, 1, S. 1-2.

¹¹¹ Rozmaitości. Od redakcyi. (1912). *Przyjaciół Zdrowia*, 1, S. 7.

¹¹² Наша програма. (1912). *Здоровле*, 1, 1-2.

Не менш показовою була публікація на сторінках “Przegląd- u Hygieniczn-ого”, в якій зустрічаємо розлогий аналіз зв’язку між успіхом народу і здоров’ям. Автор аргументував, що потрібно бути не тільки освіченим і добре господарювати, але і бути здоровим. Бо чи буде багато вартувати “бути хоч генієм чи мільярдером, якщо організм хворий на туберкульоз чи розбитий паралічем?”. І від значення здоров’я для окремої особи переходить до значення здоров’я для народу – “якою мірою перевищимо наших противників в тому, що називається “культура людини”, такою мірою стаємо над ними. А одним з найважливіших чинників, який вказує на рівень культури народу, є його звичаї та стан справ в галузі здоров’я”. Тому рівномірно з освітньою та економічною діяльністю та зусиллями в цих галузях повинна йти гігієна і зусилля для підвищення рівня здоров’я і фізичної міцності народу¹¹³. Аналізуючи стан справ в Галичині, І. Дрекслер наводить приклад Англії, називаючи англійців здоровим народом в якому без кривавих революцій почали працювати над гігієною та умовами життя найнижчих верств населення¹¹⁴.

В такий спосіб, поруч з ідеями модернізації, орієнтації на “західноєвропейські” успішніші країни, звучать ідеї національного розвитку і “виживання” народів. До вже звичного набору “передумов” для розвитку і успіху суспільства-народу на рівнозначних умовах додається здоров’я, і значення зусиль для його покращення рівняється із зусиллями в господарці і освіті.

Питання національного протистояння, які були присутніми і в українському і польських виданнях, виявлялися по-різному. Наприклад, повідомляючи про смерть когось з лікарів (здебільшого тих, які мали стосунок до Галичини) чи призначення на посаду, “Здоровле” до загального портрета діяча додавало кілька слів про його відносини з українцями. Також, на сторінках “Здоровля” читаємо звернення і заохочення до створення українських вакаційних осель в Карпатах, якому передують критика існуючого стану.

Польські автори зазвичай писали про “наш народ”, “наше суспільство”, “польську науку”, “польські справи”, рідше вдаючись до протиставлень чи критики сусідів, натомість апелюючи до історичного минулого, та описуючи діяльність поляків у всіх трьох частинах поділеної Речі Посполитої. “Zdrowe życie” у вступному слові описує занепад здоров’я серед польського народу, але подає надію, що “занедбані і забуті інстинкти нашої особистої сили і дії, якими наші предки захищались, можна віднайти, бо правом спадщини перейшли вони в нашу кров сарматську¹¹⁵”.

Часописи виконували також функцію медичного просвітництва. Значна частина публікацій інформувала читачів про місцевий стан справ. Інша частина матеріалу була спрямована на формування нових розумінь, уявлень та практик, а також викорінення забобонів, які стосувались громадської та особистої гігієни. Наприклад, “Здоровле” і “Przyjaciel Zdrowia” не лише пишуть про важливість миття рук, але й пропагують ідею про вищість та істинність науки як єдиного авторитету, до якого можна і треба прислуховуватись. Багато уваги приділялося здоров’ю дітей. Показовим є факт публікацій окремої рубрики для дітей в “Przyjaciel-i Zdrowia”, для якої автор писав дитячі історії з прикладами із що-

¹¹³ O łazniach ludowych. (1905). *Przegląd Hygieniczny*, 3, S. 49-50.

¹¹⁴ Drexler, I. (1912). *Miasta ogrodowe. Przegląd Hygieniczny*, 11, S. 191.

¹¹⁵ Słowo wstępne. (1913). *Zdrowe Życie*, 1, S. 6.

денного життя. Це було важливою частиною формування інших норм у вихованні дітей, а також формування нових уявлень про здоров’я в молодого покоління. Наскрізною ідеєю була засада важливості здоров’я. Особисте здоров’я кожного забезпечує здоров’я і процвітання суспільства, а зусилля суспільства забезпечують здоров’я індивіда.

Львівські гігієнічні часописи, які виходили на початку ХХ ст., назагал трансливали ті ж самі ідеї, переймалися тими ж проблемами і мали спільну ієрархію ключових питань, а також подібні труднощі (зокрема, в справі зацікавленості як ширшої громадськості до читання, так і колег-фахівців до співпраці). Ці видання свідчать про існування гігієнічного руху у Львові чи, радше, гігієнічних рухів в польському та українському фахових середовищах. Національна риторика, склад редакцій та авторського колективу (в україномовному “Здоровлі” дописувачами були лише українці, в польськомовних – здебільшого поляки – як за походженням, так і за ідентичністю), фінансова сторона видавництва часописів, сам час їх появи відображають загальне співвідношення сил та розмежування між польською та українською громадою у Львові та Галичині загалом. Характерно, що увага до зміцнення громадського здоров’я власної національної спільноти (польської чи української) переважала над ідеєю добробуту всіх мешканців провінції. Виховання здорового суспільства, поширення знань про гігієну та запровадження нових практик, що мало забезпечити приналежність до культурних народів та зміцнення суспільства, належало до ключових завдань усіх видавців, але водночас стало частиною мобілізації спільнот у відповідних національних рухах, що активно посилювались на початку ХХ ст. Такий стан справ практично унеможлилював строгу раціональну дискусію та творення єдиного середовища гігієністів у Львові того часу.

References

- Album zasłużonych lekarzy polskich.* (1925). Warszawa.
- Aleksandrowicz, S. (1902). Wodociąg lwowski. *Przegląd Hygieniczny*, no.1-2.
- Arkusha, O. (2007). *Partii ta yikh polityka u 1900-1914 rokakh*. In: Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii, red. *Istoriia Lvova v 3-kh t.* T.2. (1772 – zhovten 1918). Lviv: Tsentr Yevropy. s. 255-280.
- Barczewski, W. (1905). Znaczenie zdrowotne regulacyi miast. *Przegląd Hygieniczny*, no.12.
- Barzycki, J. (1905). Sprawozdanie roczne o inspekcjach w r. 1902. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1-11.
- Berner, Wł. (2007). Stan sanitarny, ochrona zdrowia i sytuacja epidemiologiczna chorób zakaźnych we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej (lata 60/70 XIX w. – do 1914 r.). *Przegląd Epidemiologiczny*, no. 61, S. 815-825.
- Bier, L. (1903). O dezynfekcji po chorobach zakaźnych. *Przegląd Hygieniczny*, no. 8-12.
- Bier, L. (1912). Potrzeby nadzoru nad żywnością. *Przegląd Hygieniczny*, no.1.
- Bilavych, I. (2015). Peredumovy stvorennia hromadskoho medychnoho prosvitnytstva ta likarskoi opiky v Halychyni na poch.XX st. *Molod i rynek*, no. 1 (120), S. 133-136.

Bilavych, I. (2015). Vnesok ukrainskykh likariv u rozvytok vitchyznianoï nauky ta medychnoi opiky ditei i doroslykh (kinets XIX – poch. XX st.). *Liu-dynoznavchi studii. Seriiia "Pedahohika"*, no. 31, S. 25-32.

Boldyrew, A. (2001). Czasopisma lekarskie i higieniczne na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. jako źródło do badań nad patologiami społecznymi (na przykładzie prostytutki). *Studia Z Historii Społeczno-Gospodarczej*, Tom IX, S. 187-213.

Brożek, K. (2003). Ruch na rzecz podnoszenia kwalifikacji zawodowych polskich lekarzy w latach 1805-1952. Towarzystwa i kursy. *Medycyna Nowożytna*, no.10/1-2, s. 35-98.

Bruchnalski, K. (1913,1914). Czego uczy Pismo Święte o wstrzemięźności od trunków. *Przyjaciel Zdrowia*, no. 10,11,12, no. 1.

Brzozowski, S. (1971), Kuhn Adolf. Internetowy Polski Słownik Biograficzny. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adolf-kuhn>.

Brzozowski, S. M. (1980), Panek Kazimierz. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/kazimierz-panek>.

Burachynskyi, T. (1935), *Likarska Komisiia Nauk. T-va im. Shevch*. In: 25-littia Ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. Lviv-Chikaho. S. 18-23.

Demel, M. (1964). Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Do czytelników (1872). *Służba Zdrowia Publicznego*. T. II, S. 458-459.

Do nashykh zemliakiv. (1914). *Zdorovlie*, no. 1, s. 1.

Dolata, E. (2016). Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, T.XXXV, z. 4, S. 79-95.

Dolynska, M. (2015). Lviv. Prostir na tli meshkantsiv (XIII – XIX st.). Lviv: Vydavnytstvo UKU.

Drexler, I. (1912). Miasta ogrodowe. *Przegląd Hygieniczny*, no.11-12.

Drexler, I. (1913). O zakładaniu ulic miejskich. *Przegląd Hygieniczny*, no.12.

Drymalyk, S. (1912). Krovotoky i yak yikh lichyty. *Zdorovlie*, no. 10, S. 151-154.

Franaszek, P. (1999). Szpitale Galicyjskie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, no.126, S. 125-143.

Franaszek, P. (2001). Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (wybrane problemy). Kraków.

Gargas, Z. (1906), Miasta ogrodowe. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1-3.

Grankin, P.(2016) Kanalizatsiia mista Lvova (vid pochatku XV st. do 1939 r.). Lviv: Avers.

Hanitkevych, Ya. (1991). Yevhen Ozarkevych – fundator ukrainskoi medychnoi nauky. *Likarskyi zbirnyk zasnovanyi Yevhenom Ozarkevychem u 1898 rotsi. Nova seriia*, no.1, S.11-18.

Hebbert, M. (1999), A City in Good Shape. Town Planning and Public Health. *The Town Planning Review*, vol. 70, no. 4, S. 433-453.

Hietala, M. (1987). Services and Urbanization at the Turn of the Century. The diffusion of Innovations. Helsinki.

Hoszowski, S. (1935). Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914. Lwów.

Ihnatiienko, V. (1930). Bibliohrafiia ukrainskoi presy 1816-1916. Kyiv-Kharkiv.

Ivanochko, U. (2004). Urbanistychni transformatsii Lvova pidavstriiskoho periodu (1772-1918), „*Visnyk Natsionalnoho universytetu „Lvivska politekhnika”*”, no. 505 (Arkhitektura).

J. M. (1929). Zmarli członkowie ś.p. Stanisław Bądryński (1862-1929). *Rocznik Towarzystwa Warszawskiego*. no. 22, S. 108-110.

Jakimyszyn-Gadocha, A. (2016). Żydowskie łaźnie (mykwy) we Lwowie. Historia wybranych obiektów z okresu od drugiej połowy XIX wieku do 1939 r. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna, spetsvypusk*, S. 103-123.

Jarowiecki, J. (2002). Prasa lwowska w latach 1864-1918: bibliografia. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.

Kaczorowski, B. (1907). Stan uzębienia i ogólnej czystości ciała dzieci szkolnych szkół miejskich lwowskich w cyfrach. *Przegląd Hygieniczny*, no.10-11.

Kaczorowski, B. (1911). Stan higieny i stan zdrowotny dzieci szkół miejskich we Lwowie. Zebrał na podstawie badań w latach 1907-1911. *Przegląd Hygieniczny*, no. 9-11.

Kmiecik, Z. (red.). (1976). Prasa polska w latach 1864-1918. Warszawa – Łódź.

Kolski, W. (1913). Handel mlekiem we Lwowie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 10-11.

Komisja zdrowotna. (1909). *Dziennik Lwowski*, no. 2.

Kordiuk, Yu. (1935). Istoriiia U.L.T. za 25 lit isnuvannia. In: 25-littia Ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. Lviv-Chikaho. S. 23-50.

Kotsur, N. (2010). Rol zemstv u stanovlenni vitchyznianoï hihiieny v Ukraini (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh stolittia). *Volynski istorychni zapysky*, tom 5, 13-19.

Kozakevych, O. (1935). Yak povstalo nashe likarske tovarystvo. In: 25-littia Ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. Lviv-Chikaho. S. 3-23.

Krajewska-Tartakowska, B. (2001) Polskie Towarzystwo Higieniczne we Lwowie. W: B. Sordylowa, red. *Słownik Polskich Towarzystw Naukowych*. T. II. Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich. Cz.3. Warszawa. s. 309-312.

Kronika. Od redakcyi. (1902), *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.

Kronika. Od redakcyi. (1906), *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.

Krzyżanowski, E. (1908). O poznawaniu fałszowanych napojów i pokarmów. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1, S.3-4.

Dolnicki, C. (1911). O moku mącznym w młynach i sposobie jego tępienia. *Przegląd Hygieniczny*, no. 2 i 6.

Lees, A., Lees Hollen, L. (2007). Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914. New York: Cambridge University Press.

Legeżyński, W. (1902,1903). Oczyszczanie wód kanałowych, *Przegląd Hygieniczny*, no. 10-12, no. 1.

Legeżyński, W. (1904). Zdrowotność miasta Lwowa w r. 1903. *Przegląd Hygieniczny*, no. 5.

Legeżyński, W. (1904, 1905). Jak należy zorganizować służbę dezynfekcyjną w naszych miastach i miasteczkach. *Przegląd Hygieniczny*, no. 12, no. 1.

Legeżyński, W. (1907). Stosunki zdrowotne w mieście Lwowie w roku 1905 i 1906, Lwów.

Legeżyński, W. (1904). Zdrowotność miasta Lwowa w r. 1903. *Przegląd Hygieniczny*. no. 5, s 73-78.

Lewicki, B. (1914). Gospodarstwo publiczne miasta Lwowa. Na podstawie źródeł urzędowych magistratu król. st. Miasta Lwowa ułożył tablicami statystycz. przez magistrat m. Lwowa zestawionymi, Lwów.

Lewiński, J. (1906-1907). Higiena budowli jako podstawa dla zmieni się mającej ustawy budowniczej Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, no. 8-12, no. 2-4.

- Lwów w cyfrach, 1914, nr. 5-12;
- Lupienko, A. (2016). Some remarks on the birth of modern city planning in the Polish territories 1850-1914.: the impact of the hygienic movement. *Mesto a dejiny*, vol.5, 2, P. 18-34.
- Małecki, J.M. (2011), “Mieszkają w prawdziwym raju” (Możliwości badania jakości życia w Krakowie i we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ab Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, vol. IX, S. 157-164.
- Maślanka, M. (1904). Kanalizacja miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, no.7-9.
- Maślanka, M. (1908). O kanalizacji naszych miast. *Przegląd Hygieniczny*, no. 3-7.
- Mazanik, A. (2015). Sanitation, Urban Environment and the Politics of Public Health in Late Imperial Moscow. A Dissertation in History. Budapest: Central European University.
- Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870-1895. (1896). Lwów.
- Mołczański, W. (1909). Do kwestyi ogrzewania ciepłą wodą pojedynczych pięter. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.
- Mołczański, W. (1909). Niedostosowanie konstrukcji budynków mieszkalnych do klimatu jako zasadnicza przyczyna znacznej ilości zimnych mieszkań u nas. *Przegląd Hygieniczny*, no. 5-6.
- Mołczański, W. (1912). Mechaniczne oczyszczanie wód ściekowych według systemu inż. Geigera. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.
- Mołczański. W. (1913). O potrzebie przymusowej sanacji mieszkań w Galicji. Z upoważnienia autora przedrukowane z „Czasopisma technicznego”. *Przegląd Hygieniczny*, no. 3-4.
- Myśliński, J. (1969). Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, no. 8/4, S. 477-500.
- Nasha prohrama. (1912). *Zdorovlie*, no.1, S. 1-2.
- Naumenko, K. (2013). Franko Petro. V: V. Smolii, red. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 10 (F-Ia). Kyiv: Naukova dumka.
- Niemi, M. (2007). Public Health and Municipal Policy Making. Britain and Sweden, 1900-1940. New York.
- O łaźniach ludowych. (1905), *Przegląd Hygieniczny*, no. 3, S. 49-50.
- Od redakcyi. (1905). *Przegląd Hygieniczny*. no. 1, S. 1-2.
- Od redakcyi. (1914). *Przyjaciół Zdrowia*, no.7-8, S. 1.
- Odezwa. (1902). *Przegląd Hygieniczny*, no.1, S. 2.
- Ostrowska, T. (1969). Polskie czasopisma higieniczne w XIX w. Zarys historyczno-bibliograficzny 9 polskich czasopism higienicznych wydawanych w XIX wieku, przedstawiony w układzie chronologicznym. *Zdrowie Publiczne*, no. 5, s. 419-425.
- Ostrowska, T. (1973). *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800-1900): zarys historyczno-bibliograficzny*. Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Panchyshyn, M. (2015). Synonimiiia v ukrainskii medychnii terminolohii Halychyny pochatku XX st. *Filolohichni traktaty*, tom 7, no. 2, S. 109-115.
- Panek, K., Szperling, F. (1906), O biologicznym sposobie oczyszczania wód ściekowych. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 2-5 i 7.
- Papée, J. (1906, 1907). Choroby weneryczne ich rozszerzenie i zapobieganie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 6-9, 11, no. 1.
- Papiery Tadeusza Rutowskiego związane z pracą jego w Magistracie miasta Lwowa; 99, 101; Dział Rękopisów. Rkps 13405/III; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Petryshyn, H., Ivanochko, U. (2007). Poshuky novykh form rozvytku mista. . V: Ia. Isaevych, M. Lytvyn, F. Steblii (Red.). *Istoriia Lvova v 3-kh t. T.2. (1772 – zhovten 1918) (s. 171-182)*. Lviv: Tsentr Yevropy.

- Piasecki, E. (1906). W sprawie higieny płciowej młodzieży szkolnej. *Przegląd Hygieniczny*, no. 4.
- Piasecki, E. (1909). Epidemia płonicy w mieście Lwowie w latach 1907-1909. *Przegląd Hygieniczny*. no. 8-9.
- Pisek, W. (1902). Czy lwowski wodociąg spełnił swe zadanie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 2, S. 25-27.
- Poradnyk. Pratsia sered porokhu. Nedokrovnist u shkilnykh dityi. Chervonist ruk. (1912). *Zdorovlie*. 1.
- Prokopovych, M. (2009). Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914. USA: Purdue University Press.
- Pundii, P. (1994). Ukraiński likari. Kn.1. Estafeta pokolin natsionalnoho vidrozhennia: biobibliohrafichniy dovidnyk. Lviv-Chykhaho.
- Rada miejska. Magistrat. (1908). „Dziennik Lwowski”, 19.
- Rejman, S. (2010). Organizacja państwowej i gminnej służby zdrowia w Galicji w okresie autonomicznym w świetle przepisów prawnych. W: *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10-12 września 2007 roku. Kraków*, S. 405-435.
- Retsenzi. (1912). *Zdorovlie*. 1, 12.
- Rocznik statystyki Galicji. Rok IV. 1892-1893.
- Romaniuk M., Halushko M. (Eds.). (2001-2002). Ukraiński chasopysy Lvova. 1848-1939. T.1. 1848-1900. T.2. 1901-1919. Lviv: Svit.
- Rosen, G. (1993). A History of Public Health. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Rosner, I. (1903). Z fizykatu król. stoł. Miasta Lwowa. Chorobliwość i śmiertelność we Lwowie w r. 1902. *Przegląd Hygieniczny*, no.2-3.
- Rozmaitości. Od redakcyi. (1912), *Przyjaciół Zdrowia*, no. 1.
- Rozmaitości. W jakich dniach tygodnia odbywa się najwięcej aresztowań z powodu pijaństwa? (1912) *Przyjaciół Zdrowia*, no. 2, s. 14.
- Sereda, O. (2007). Masovi urochystosti ta miskiyi publichnyi prostr. Shchodenne zhyttia. V: Ya. Isaevych, M. Lytvyn, F. Steblii (Red.), *Istoriia Lvova v 3-kh t. T. 2. (1772 – zhovten 1918) (s. 301-317, 318-333)*. Lviv: Tsentr Yevropy.
- Sikorska-Kulesza, J. (2004). Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku. Warszawa.
- Stauter-Halsted, K. (2011). The Physician and the Fallen Woman: Medicalizing Prostitution in the Polish Lands. *Journal of the History of Sexuality*, vol.20, no. 2, P. 270-290.
- Słowo wstępne. (1912). *Przyjaciół Zdrowia*, no. 1.
- Słowo wstępne. (1913). *Zdrowe Życie*, no. 1, s. 6.
- Sonevyskyi, T. (1913). O syrovatkakh krovy, yikh dilianiu i znachinniu. *Zdorovlie*, no. 2, s. 20-24.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1904). *Przegląd Hygieniczny*, no. 8-9, s. 17-174.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, no. 4, s. 100-101.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1907). *Przegląd Hygieniczny*, no.7, s.172-173.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1908), *Przegląd Hygieniczny*, no. 7, s. 209-216.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1910). *Przegląd Hygieniczny*, no. 6, s. 85-89.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, no. 7, s. 115-119.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, no. 2, s. 20-22.

- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, no. 5, s. 74-75.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, no. 4, s. 74-75.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, no. 8, s. 143-144.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, no. 1, s.12-13.
- Sroka, T. (1999). Nauki weterynaryjne we Lwowie do roku 1945. Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych.
- Sroka, T. (2012). Rada miejska we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej 1870-1914. Studium o elicie władzy. Kraków.
- Sroka, T. (2012-2013). Szpilman Józef Baltazar. W: *Polski słownik biograficzny.T. XLVIII*. Warszawa-Kraków, S. 635-637.
- Sroka, T. (2016), Wpływ samorządu Lwowa na przestrzeń publiczną miasta (1870-1914). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorichna. Spetsvy-pusk*, S. 251-271.
- Suchodolski, B. (Eds.). (1987). Historia nauki polskiej. *T. IV. (1863-1918). Cz I i II*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódz.
- Sundin, J., Willner, S. (2007). *Social Change and Health in Sweden. 250 Years of Politics and Practice*. Solna: Swedish National Institute of Public Health.
- Szkudaj, T. (1999). Izba Lekarska Lwowska. *Medycyna Nowożytna*, no. 6/1, S. 153-162.
- Szpilman, J. (1902). Uwagi o ekonomicznem znaczeniu higieny kraju naszego. *Przegląd Hygieniczny*, no.1, S. 4-7.
- Szpilman, L. (1907, 1908). II Kongres Międzynarodowy higieny mieszkańców od 4-12 września 1906 r. w Genewie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 3,5-12, no. 1-3.
- Tomczyk, R. (2015). Zagrożenia epidemiologiczne na terenie Austriackiej części monarchii Habsburskiej w XIX w. (do 1914 r.). Aspekty prawne i administracyjne. *Galicja. Studia i materiały*, no.1, S. 99-113.
- Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia (1890). *Kurjer Lwowski*, no. 333 (1 grudnia), s. 6.
- Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia we Lwowie (1890). *Kurjer Lwowski*, no. 351 (19 grudnia), S.1-2.
- Visty z Ruskoho Tov. likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, no. 1.
- Visty z ruskoho Tov. likarskoho. (1912), *Zdorovlie*, no. 12.
- Visty z Ukrainskoho likarskoho tovarystva. (1912). *Zdorovlie*, no.1.
- Visty z Ukrainskoho likarskoho tovarystva. (1914). *Zdorovlie*, no. 1.
- Walne zgromadzenie Towarzystwa „Przyjaciół Zdrowia” (1903). *Przegląd Hygieniczny*, no. 3.
- Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1894, III.
- Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1895, VI.
- Wiczkowski, J. (1907). Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. Lwów.
- Willcox, Walter F., (1912), Statistics at International Congresses on Hygiene and Demography. *Publications of the American Statistical Association*, vol.13, no. 98, P. 182-185.
- Winslow, C.-A. (1920). The Untilled Fields of Public Health. *Science*, January 9, 23-33.
- Wnęk, K. (2008), Przemiany demograficzne we Lwowie w latach 1829-1938. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCXCI. Prace historyczne*, no.135, S.13-127.
- Wnęk, K., Zyplikiewicz, L. A. and Callahan, E. (2006). Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857-1938. Kraków.
- Wojtkiewicz-Kok, W. (1992). Dzieje wydziału lekarskiego Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1894-1918. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu

Wrocławskiego.

Yureiko, O. (2012). Pro zasnuvannia ta diialnist Kraiovoi rady zdorov'ia u misti Lvovi (1871-1918 rr.). *Klinichna farmatsiia, farmakoterapiia ta medychna standartyzatsiia*,1-2.

Zaprosyny do peredplaty na III-y rik vydavnytstva “Zdorovlia”, orhanu Ukrainskoho likarskoho tovarystva. (1913). *Zdorovlie*. 12.

Zarzycki, J. (1905). W sprawie kanalizacji miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, no.1-2.

Zarzycki, J. (1904). O kanalizacji miasta Lwowa, *Przegląd Hygieniczny*, no. 2-4 i 6.

Zdrowe Życie.(1913). no. 1.

Ziembicki, W. (1935). Bandrowski Juliusz Marian. W: *Polski Słownik Biograficzny.T.1*. Kraków.

Vira Trach

HYGIENIC PERIODICALS AND THE SHAPING OF DIS-COURSE OF PUBLIC HEALTH IN LVIV AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

During the nineteenth century socio-political and economic transformations, as well as scientific discoveries, changed views on health and its value. Also, the concept of public health, which was no longer concentrated on the individual but on a group of people, was included in the sphere of interest of the broader strata of society in the Central and Eastern Europe. The hygienic movement occupied an important modernizing segment in a wide range of social movement, and had an influence on changes in urban space during the nineteenth and the twentieth centuries. Cleanliness and health became signs of modern city and civilization.

More noticeable public interest to hygienic ideas in Lviv emerged in the late nineteenth – early twentieth century. One of the manifestations of this was emergence of hygienic periodicals that focused on issues of public health issues, and especially hygiene, covered almost all areas of everyday life – hygiene of clothing, nutrition, school an urban hygiene etc. At the first time, such journal was published in Lviv during 1872. Four periodicals dedicated to hygiene were published in the city in the period between 1902 and 1914. The publishing of all these periodicals was a non-profit enterprise, and editors were constantly looking for financial resources to ensure their existence. In the first place, the initiative of publishing belonged to Ukrainian and Polish doctors. Lviv hygienic periodicals were published in Polish and Ukrainian and were addressed to the respective national communities. They discussed the same issues, spread the same ideas, but focused mostly on Polish or Ukrainian readers, reflected the socio-political ideas of that time and integrated the concept of health into the competitive ideas of national development.

Key words: public health, hygiene, hygienic periodicals, Lviv.